

Caucasus Studies 8

Märta-Lisa Magnusson och
Karina Vamling (red.)

Vi såg sammanbrottet

Svenska och danska forskares berättelser
från Kaukasus under Sovjetväldets sista år

**MALMÖ
UNIVERSITY**

Vi såg sammanbrottet

Svenska och danska forskares berättelser
från Kaukasus under Sovjetväldets sista år

Caucasus Studies

- 1 Circassian Clause Structure
Mukhadin Kumakhov & Karina Vamling
- 2 Language, History and Cultural Identities in the Caucasus
Papers from the conference, June 17-19, 2005
Karina Vamling (ed.)
- 3 Conference in the fields of Migration – Society – Language
28-30 November, 2008. Abstracts.
- 4 Caucasus Studies: Migration – Society – Language
Papers from the conference, November 28-30, 2008.
Karina Vamling (ed.)
- 5 Complementation in the Northwest and South Caucasian Languages
Mukhadin Kumakhov, Karina Vamling & Revaz Tchantouria
- 6 Protecting Cultural Heritage in the Caucasus
Papers from the conference, December 5-6, 2018
Karina Vamling and Henrik Odden (eds.)
- 7 Georgiska. Grammatisk översikt med texter och ordlista.
Karina Vamling och Revaz Tchantouria
- 8 Vi såg sammanbrottet. Svenska och danska forskares berättelser från
Kaukasus under Sovjetväldets sista år
Märta-Lisa Magnusson och Karina Vamling (red.)

Caucasus Studies 8

Märta-Lisa Magnusson och
Karina Vamling (red.)

Vi såg sammanbrottet

Svenska och danska forskares berättelser
från Kaukasus under Sovjetväldets sista år

Malmö University
Faculty of Culture and Society, Sweden
2021

© 2021 The Authors and Malmö University
Cover design and map: Albert Vamling
Cover photo: Karina Vamling (Lenin Square, Tbilisi, 1988)

Published by Malmö University
Faculty of Culture and Society
S-20506 Malmö, www.mau.se

ISBN 978-91-7877-232-2 (tryckt)
ISBN 978-91-7877-233-9 (pdf)
DOI 10.24834/isbn.9789178772339

Innehåll

Karta	vi
Inledning	vii
Introduction in English	xi
Sovjetfolket, fanns det? Intryck från Armenien, Azerbajdzjan och Georgien strax före Sovjetunionens sammanbrott <i>Märta-Lisa Magnusson</i>	15
Imperieopløsning i frøperspektiv <i>Ib Faurby</i>	49
Fyra år som förändrade Georgiens identitet <i>Karina Vamling</i>	73
A Little Trip Down Memory Lane. Rejser i Armenien i tiden omkring Sovjetunionens opløsning <i>Søren Theisen</i>	95
Da Bjerget Græd: Spitak december 1989. En billedfortælling fra et feltophold i sne og frost i Armenien på et-års dagen for jordskælvet i 1988 <i>Lars Funch Hansen</i>	109
Glem det hvis du kan <i>Helen Krag</i>	117
“Han er konfliktolog”. Feltarbejde i Nordkaukasus i tiden omkring Sovjetunionens sammenbrud <i>Lars Funch Hansen</i>	133
Hur jag intog det nordkaukasiska fästet Majkop <i>Karina Vamling</i>	151

Karta

Kaukasusregionen i Sovjetunionens sista år

©Albert Vamling

Anmärkningar

Kartan visar Kaukasusregionen i Sovjetunionens sista år. Notera att den autonoma republiken Tjetjenien-Ingusjetien delades upp i slutet av 1991 i republikerna Tjetjenien och Ingusjetien.

Huvudstaden i Nordossetien ändrade namn 1990 från Ordzjonikidze till det tidigare namnet Vladikavkaz.

AO betecknar "Autonom oblast" eller "Autonomt område".

Inledning

I antologin "Vi såg sammanbrottet" berättar en grupp svenska och danska forskare om sina erfarenheter från resor, studiebesök och fältarbete i Kaukasus-regionen under Sovjetväldets sista år och tiden kring sammanbrottet.

Juldagen 1991 lade Michail Gorbatsjov ner sitt ämbete som Sovjetunionens president. Den stat han varit ledare för sedan 1985, först som generalsekreterare för Sovjetunionens kommunistparti och från 1990 även som president, existerade inte längre. Sovjetunionen hade upprättats 1922 på ruinerna av det ryska imperiet och kom till att omfatta ungefär samma territorium. Nådstöten kom 8 december 1991 då ledarna för Ryssland, Vitryssland och Ukraina möttes i Minsk och kom överens om att upprätta Oberoende Staters Samväld (OSS).

Ur det som i nästan 70 år varit en samlad stat – och supermakt – uppstod (eller återuppstod) 15 nya självständiga stater. Kalla kriget och rivaliserandet mellan stormakterna USA och Sovjetunionen tog slut. Det bi-polära internationella systemet upphörde och världen blev "uni-polär" – åtminstone för en tid. Västliga marknadsaktörer strömmade till för att utnyttja – eller hjälpa till med att stabilisera – det ekonomiska kaos som följde på den socialistiska planekonomins sammanbrott. Kulturella, sociala och 'vanliga' mänskliga kontakter blev möjliga utan sovjettidens reserestriktioner, telefonavlyssningar, censur och rapportering till KGB.

Då Sovjetunionen började öppnas upp under Gorbatsjovs nya politiska linje med *glasnost* (öppenhet) och *perestrojka* (omstrukturerings) på 1980-talet öppnades också nya möjligheter för forskare och journalister att resa ut och göra reportage eller fördjupa sig i fältstudier på platser långt utanför de två huvudstäderna Moskva och Leningrad (idag St. Petersburg). Kaukasusområdet var liksom Baltikum ett utkantsområde i Sovjetunionen, men just dessa två regioner skulle få stor betydelse i den reformprocess som Gorbatsjov påbörjade 1985 och som sex år senare resulterade i sovjetstatens upplösning. Författarna i antologin berättar om hur det var att resa i och arbeta som fältforskare i Sovjetväldets utkant och om de politiska processer de blev ögonvittnen till. Medverkande är statsvetaren Ib Faurby, kulturgeografen Lars Funch Hansen, minoritetsforskaren Helen Krag, slavisten Märta-Lisa Magnusson, historikern och iranologen Søren Theisen och språkvetaren Karina Vamling. De har alla sedan dess följt utvecklingen i Kaukasusregionen på nära håll genom kampen för självständighet, krig och etnopolitiska konflikter.

Författarna berättar om sina observationer och upplevelser i Kaukasusområdet under den dynamiska och turbulenta period som förde fram till Sovjetunionens sammanbrott och åren strax efter. Artiklarna är baserade på material insamlat under resor och fältarbeten i både södra och norra Kaukasus. I sina bidrag berättar författarna om de nya självständighetsrörelserna i Kaukasus och ökade spänningar med Moskva, om hur de sovjetiska strukturerna på olika nivåer bröts ned och nationella kulturer fick ökad betydelse. De skildrar hur förmoderna traditioner fortfarande spelar roll trots sovjetisk modernisering, beskriver kulturella särdrag och likheter och iakttar även fördjupade etniska motsättningar. Kaukasusregionen var visserligen en perifer region i Sovjetunionen men spelade en viktig roll i unionens gradvisa upplösning och sammanbrott i december 1991.

Före Sovjetunionens sammanbrott 1991 var det inte många utanför specialistkretsar som hade hört om Kaukasus. Det var få som visste att det i södra Sovjetunionen, på sydsidan av Kaukasusbergen, fanns tre sovjetiska unionsrepubliker: Armenien, Azerbajdzjan och Georgien. Ännu färre var det som kände till att det innanför dessa unionsrepubliker fanns en rad autonoma republiker och områden, och att det också fanns sådana på norra sidan av Kaukasusbergen, innanför Ryska rådsrepubliken (RSFSR). I dag är namn som Abchazien, Sydossetien, Nagorno-Karabach och Tjetjenien kända långt utanför specialistkretsar. Inte minst är detta på grund av att de också är förknippade med krig och konflikt. Efter Sovjetunionens sammanbrott 1991 har Kaukasusområdet varit skådeplats för 7 av i allt 10 väpnade konflikter i det post-sovjetiska området.

I de ca. 70 år Sovjetunionen existerade gick kontakterna och kommunikationen med omvärlden via unionshuvudstaden Moskva och informationsflödet från och till Kaukasus var begränsat. Inte bara av den allmänt gällande sovjetiska censuren utan också för att området geografiskt var och politiskt hade förvandlats till ett periferiområde i förhållande till Moskva. Västliga korrespondenter som var stationerade i Moskva gjorde utflykter till periferin mest om det hände något spektakulärt

Men inte heller då Sovjetunionen började knaka i fogarna mot slutet av 1980-talet var Kaukasus särskilt framträdande i västlig informationsförmedling. Den mediala uppmärksamheten var riktad mot Moskva och president Gorbatsjovs reformprogram; den dramatiska händelseutvecklingen i Östeuropa, där den ena sovjetstyrda kommunistregimen efter den andra föll; Berlinmurens fall, Tysklands återförening, självständighetsrörelserna i Baltikum och maktkampen i Moskva under de sista turbulenta månaderna av Sovjetunionens existens.

Omvärlden visste mera om Kaukasus före sovjetstatens upprättande 1922 än efter. Utforskningen av Kaukasusregionen har långa rötter bland skandinaviska upptäcktsresande och forskare. Under 1800-talet och fram till 1920-talet var intresset stort för regionen och det skrevs många skildringar och studier. Några namn att nämna är Sven Hedin, Hans Kaarsberg, Knut Hamsun, Fridtjof Nansen, Olof Lange, Elisabet Anholm, Anton Stuxberg.

Under åren direkt efter Ryska revolutionen 1917 riktades internationell uppmärksamhet mot Kaukasus, då tre självständiga stater uppstod i kölvattnet av Ryska imperiets sammanbrott: Armenien, Georgien och Azerbajdzjan. Självständigheten blev dock kortvarig. Alla tre staterna inlemmades 1922 i Ryska imperiets efterföljarstat Sovjetunionen. Därefter blev områdets möjligheter till kontakt med omvärlden begränsade.

Men på 1980-talet fanns alltså flera forskare på bägge sidor om Öresund som intresserade sig för Kaukasus, denna speciella region där Europa och Asien möts, ett svårtillgängligt och strategiskt viktigt bergsområde mellan Svarta och Kaspiska havet, som romare, perser, araber, turkar och ryssar i århundraden kämpat om herraväldet över.

Kaukasusforskningen i Öresundsregionen

Flera forskarnätverk och centrumbildningar i Öresundsregionen har fokuserat just på Kaukasusregionen. Tidigast ut var *Dansk Selskab for Kaukasusforskning* i Köpenhamn, som bildades 1997 med syfte att stimulera forskning och upplysning om Kaukasus. 2005 bildades *Centrum för Kaukasusstudier vid Öresundsuniversitetet* och 2016 inrättades forskningsplattformen *Russia and the Caucasus Regional Research* (RUCARR) vid Fakulteten för Kultur och samhälle (KS), Malmö universitet. Forskarna som var aktiva inom *Dansk Selskab for Kaukasusforskning* utgav 2003 antologin *Korsvej og minefelt. Kultur og konflikt i Kaukasus*. Undervisning i georgiska språket bedrivs sedan 2001 och kurser i Kaukasusstudier som områdesstudier ges sedan 2010 vid Malmö universitet. Flera doktorsavhandlingar inom Kaukasusregionens kultur, språk och samhälle har producerats vid olika lärosäten i Öresundsregionen, som fortfarande spelar en framträdande roll i forskning och undervisning kring Kaukasus i en såväl nationell som europeisk kontext.

* * * *

Slutligen några ord om bokens utformning och terminologi. Artiklarna är skrivna på svenska och danska, vilket bidrar till en mer personlig framställning.

Det speglar även den transnationella svensk-danska forskningsmiljön i Öresundsregionen. Fotona i artiklarna är originalbilder tagna av författarna under vistelser i regionen vid tiden kring Sovjetunionens sammanbrott. Artiklarna innehåller många ryska namn och namn på regionala språk. Bidragen som är skrivna på svenska och danska följer respektive nationella principer för återgivning av ryska namn, med undantag för vissa internationellt väletablerade namnformer. Detta innebär att ett och samma namn kan förekomma i olika former i de olika artiklarna. Kaukasusregionen benämns *Kaukasus* i boken (och inte *Kaukasien*), vilket därmed betecknar både regionen och bergskedjan som har gett regionen dess namn. Utifrån ett ryskt och sovjetiskt perspektiv användes ofta *Transkaukasien* (dvs. “Kaukasien på andra sidan”) som benämning på regionen söder om Kaukasusbergen. I artiklarna används *Sydkaukasus* respektive *Nordkaukasus*.

Märta-Lisa Magnusson och Karina Vamling

November 2021

Introduction in English

In the anthology *We witnessed the break-up – Six researchers on the final years of the USSR seen from the Caucasus*, a group of Swedish and Danish researchers recount their experiences in the Caucasus region during the final years of the Soviet Union and the period shortly after.

On Christmas Day 1991 Mikhail Gorbachev resigned as President of the Soviet Union. The country that he had been the leader of, as General Secretary of the Communist party since 1985 and as President since 1990, had ceased to exist. The Soviet Union was established in 1922 on the ruins of the Russian Empire and came to include more or less the same territory. The crucial event that led up to the final collapse was the meeting in Minsk on December 8 1991, when the leaders of the Russian Federation, Belarus and Ukraine decided to establish an interstate organization, CIS, the Commonwealth of Independent States.

The country that had existed for almost 70 years as one single state disintegrated into 15 independent states. The cold war and the rivalry between the great powers USA and the USSR came to an end. The bi-polar system ended and the world became “uni-polar”, at least for a time. External actors poured in to profit from or to help in stabilizing the economic chaos that followed the collapse of the socialist plan economy. Cultural, social and ‘ordinary’ human contacts became possible without the travel restrictions, censoring, wire-tapping and reporting to the KGB.

When the Soviet Union had opened up under Gorbachev’s new policy of *glasnost* (openness) and *perestroika* (restructuring) in the 1980s, new possibilities also opened up for researchers and journalists to travel, report and engage in field studies in places far from the two major cities Moscow and Leningrad (today St Petersburg). The Caucasus, like the Baltic region, was on the outskirts of the Soviet Union, but these two regions were to play an important role in the reform process that Gorbachev initiated in 1985 and that six years later led to the disintegration of the Soviet Union.

The authors of this book report on what it was like to travel and do field research on the periphery of the Soviet Empire and the political processes that they witnessed. The authors are political scientist Ib Faurby, cultural geographer Lars Funch Hansen, researcher on minority issues Helen Krag, slavacist Märta-Lisa Magnusson, historian and Iranologist Søren Theisen and general linguist Karina Vamling. Since this period they have all closely followed the develop-

ment in the Caucasus region in struggles for independence, wars and ethno-political conflicts.

The contributions to the anthology are based on material collected during travel and fieldwork in both the South and North Caucasus. In their contributions the authors write about the new movements for independence in the Caucasus and increasing tensions with Moscow, how the Soviet structures at different levels were breaking down and the national cultures became increasingly important. They describe how premodern traditions still play a role, despite Soviet modernization, account for specific cultural features and similarities and also witness deepening ethnic antagonism. Though being a peripheral region of the USSR, the Caucasus played an important role in the gradual disintegration of the union and its collapse in December 1991.

Before the collapse of the Soviet Union in 1991 not many outside specialist circles had heard about the Caucasus. Few knew that on the southern slopes of the Greater Caucasus range, there were three union republics of the Soviet Union: Armenia, Georgia and Azerbaijan. It was even less well-known that within these union republics and within the Russian Federation on the northern side of the Caucasus mountains there were several autonomous republics and regions. Today, names such as Chechnya, Abkhazia, South Ossetia and Nagorno-Karabakh have become widely known also outside specialist circles. This is not least due to the fact that they are associated with war and conflict. Following the collapse of the Soviet Union in 1991 seven out of ten armed conflicts in the post-Soviet space have taken place in the Caucasus.

During the 70 years of its existence, contacts and communication with the outside world went through the union capital Moscow and the information flow to and from the Caucasus was limited. This was not only because of general Soviet censoring but also because the region had been transformed into a periphery in relation to Moscow. Western journalists stationed in Moscow travelled to the region only to report on spectacular events.

Not even at the end of the 1980s, when the process of disintegration was noticeable, did the Caucasus play a particularly salient role in Western media. Media's attention was focused on Moscow and president Gorbachev's reform program, dramatic developments in Eastern Europe, where the Soviet-backed communist regimes were beginning to lose power, the fall of the Berlin wall and German reunion, the independence movement in the Baltic republics and the power struggle in Moscow during the last months of the USSR.

The Caucasus was more widely known before the establishment of the Soviet Union than after. Interest in and exploration of the Caucasus has long

traditions among Scandinavian travellers and researchers. In the 19th century and up to the 1920s there was great interest in the region and a number of books and descriptions were published. Some names worthy of mention are Sven Hedin, Hans Kaarsberg, Knut Hamsun, Olof Lange, Fridtjof Nansen, Elisabet Anholm, and Anton Stuxberg.

Following the Russian revolution in 1917 three independent states emerged after the collapse of the Russian Empire: Armenia, Georgia and Azerbaijan. However, their independence did not last long. In 1922 all three states were integrated into the Soviet Union, the successor state of the Russian Empire. Following this development the possibilities for contact with the outside world became very limited.

In the 1980s there were several researchers on both sides of the Öresund strait who became interested in the Caucasus – this very special region where Europe and Asia meet, a geostrategically important mountain region between the Black and Caspian Seas, that Romans, Persians, Arabs, Turks and Russians have tried for centuries to conquer and dominate.

Caucasus Studies in the Öresund region

Several research networks and research centres in the Öresund region have focused on the Caucasus. The first one out was *Danish Association for Research on the Caucasus* (DARC), established in 1997 with the aim to promote research and information on the Caucasus. In 2005 the *Center for Caucasus Studies at Öresund University* was founded and in 2016 the research platform *Russia and the Caucasus Regional Research* (RUCARR) was established at the Faculty of Culture and Society, Malmö University. In 2003, researchers who were active in DARC wrote and published the anthology *Korsvej og minefelt. Kultur og konflikt i Kaukasus* [Crossroads and minefields. Culture and Conflict in the Caucasus]. The Georgian language has been taught since 2001 and courses in Caucasus Studies as area studies were established at Malmö University in 2010. Several PhD dissertations on the Caucasus, its culture, languages and society, have been defended at universities in the Öresund region, which continues to play an important role in teaching and research on the Caucasus, both in Sweden and in a European context.

The articles in the anthology

The contributions to the anthology are written in Swedish and Danish and are illustrated with original photos taken by the authors during their travel and fieldwork in the South and North Caucasus. In the opening contribution Märta-

Lisa Magnusson, based on impressions from Armenia, Azerbaijan and Georgia at the end of the 1980s, puts the question “*The Soviet people, did it exist?*”. In his chapter, Ib Faurby adopts a global as well as local perspective: *The disintegration of an Empire in a perspective from below*. The following chapter by Karina Vamling focuses on the role of language and identity in Georgia: *Four years that changed the identity of Georgia*. Søren Theisen travelled extensively in Armenia and writes about the Soviet legacy and pre-Soviet traditions in *A Little Trip Down Memory Lane. Travels in Armenia before and shortly after the break-up of the Soviet Union*. Lars Funch Hansen shares his impressions from Spitak, the Armenian town that was severely hit by an earthquake in 1988: *When the mountains wept. Spitak, December 1989. A photo story from a field visit in snow and ice in Armenia on the 1 year anniversary of the earthquake in 1988*. In her chapter *Forget it if you can* Helen Krag approaches silenced aspects of minority issues in the Caucasus. Lars Funch Hansen continues the topic of conflicts in the North Caucasus and focuses on the Prigorodnyj district and the conflict between North Ossetia and Ingushetia: “*He is a conflictologist*”. *Field research in North Caucasus at the time of the break-up of the Soviet Union*. In the last chapter *How I conquered the North Caucasian stronghold Majkop* Karina Vamling illustrates challenges of doing field work in the Soviet period in her research on the structure and status of the Northwest Caucasian Circassian language.

Märta-Lisa Magnusson and Karina Vamling

November 2021

Sovjetfolket, fanns det?

Intryck från Armenien, Azerbajdzjan och Georgien strax före Sovjetunionens sammanbrott

Märta-Lisa Magnusson

Jag var en av relativt få västerlänningar som kom tätt inpå händelserna i Kaukasus i slutet av 1980-talet. I mitt arbete på Öst-Väst Institutet, Sydjysk Universitetscenter i Esbjerg, organiserade jag tillsammans med en kollega, Jens-Jörgen Jensen, studieresor för forskare och journalister till olika delar av Sovjetunionen. 1989 valde vi att besöka de tre unionsrepublikerna i södra Kaukasus: Georgien, Armenien och Azerbajdzjan. Vi var där från 25 november till 5 december. Året innan, i juni 1988, besökte vi de tre baltiska unionsrepublikerna, Estland, Lettland och Litauen. Där hade Gorbatsjovs reformer, som inleddes 1985, skapat förhoppningar om ökad ekonomisk, politisk och nationell självständighet. Mot slutet av året hade det bildats nationella folkfronter som drev på den politiska utvecklingen med krav om ökad decentralisering och det dröjde inte länge innan det framfördes krav från de baltiska republikernas högsta sovjeter (regeringar) om suveränitet – i betydelsen egna lagars företräde framför unionslagar antagna i Moskva.

Resan till Kaukasus 1989 överraskade oss alla med händelser vi bara ett år tidigare inte trott vara möjliga i den kommunistiska diktaturstaten. När vi i oktober 1990 besökte Vitryssland, Ukraina och Moldavien avslutade jag en av mina artiklar om den resan så här: ”Det hovedindtryk jeg rolig tør påstå vi vendte hjem med var, at rygterne om Sovjetunionens opløsning ikke er overdrevne”. (Magnusson, 1990c)

31 december 1991 slutade Sovjetunionen existera – och mina studie- och tjänsteresor i öst gick häfter till ”post-sovjetiska” stater – först och främst Ryssland (Ryska Federationen) och de tre nu självständiga staterna i södra Kaukasus. I början av 90-talet besökte jag flera gånger de under sovjettiden upprättade autonoma republikerna på norra sidan av Kaukasusbergen, i Ryska Federationen. Jag följde noga och skrev en hel del om utvecklingen i den rysk-tjetjenska konflikten. (Se Valda arbeten)

Under 2000-talet besökte jag Sydkaukasus åtskilliga gånger. Först i samband med ett tvåårigt projekt om internationalisering av intra-statliga konflik-

ter, som jag genomförde vid Köpenhamns Universitet, Institut for Statskundskab, med anslag från Statens Samfundsvidenskabelige forskningsråd. Därefter i samband med mitt arbete som lektor i Kaukasusstudier vid Malmö högskola (2006-2017).

Denna artikel är först och främst baserad på mina intryck från studieresan till Tbilisi, Jerevan och Baku i slutet av november – början av december 1989. Men jag inkluderar också intryck från mitt allra första besök i Kaukasus, som jag gjorde i början av februari 1987, i samband med att jag deltog i en konferens om författare och samhällsansvar i sovjetiska författarföreningen i Moskva.

Sett i backspegeln var det vi upplevde under studieresan 1989 – och det mina artiklar om den resan avspeglar – Sovjetunionens accelererande sammanbrott. För mig personligen bekräftade resan också vad jag länge misstänkt, bland annat genom studier av modern sovjetisk litteratur: tesen om ”en ny historisk gemenskap – sovjetfolket” var fel.

I ett avslutande avsnitt relaterar jag mina upplevelser i Kaukasus till utvecklingen i Ryssland ungefär samtidigt – den största och politiskt viktigaste av de 15 sovjetiska unionsrepublikerna. Det som hände i Ryssland påverkade händelseutvecklingen i Kaukasus – men också omvänt, utvecklingen i Kaukasus påverkade den politiska processen i Ryssland. Utfallet blev sovjetmaktens sammanbrott och Sovjetunionens upplösning.

En oavsiktlig och, skulle det visa sig, ödesdiger effekt av Gorbatsjovs ’glasnost’ (öppenhetspolitik) var att nationella och etniska motsättningar, problem som tidigare mörkats av censuren, nu blev synliga och utmanade den officiella självbilden om fred och samförstånd mellan folken i den multi-nationella sovjetstaten.

I Baltikum var en vertikal konfliktlinje mellan balterna och unionscentret i Moskva tydlig. I Kaukasus var två konfliktlinjer tydliga. Den ena kom till uttryck i demonstrationer och andra protestaktioner riktade mot Gorbatsjov och unionscentret i Moskva. Den andra konfliktlinjen löpte horisontalt, inom och mellan de tre kaukasiska unionsrepublikerna.

Armenien, Georgien och Azerbajdzjan var, tillsammans med de tre baltiska unionsrepublikerna, ”pionjärer” i den utveckling som började med nationella folkfronter och slutade med proklamationer om oberoende (självständighet) och utträde ur Sovjetunionen. Estland var den första unionsrepubliken som deklarerade suveränitet – i november 1988. Litauen var den första

som deklarerade fullt oberoende från Sovjetunionen – 11 mars 1990. Men Georgien var den första av de ”ursprungliga” unionsrepublikerna som proklamerade oberoende. Det skedde 9 april 1991, på 2-årsdagen av ett angrepp företaget av sovjetiska specialstyrkor mot fredliga demonstranter i huvudstaden Tbilisi.

De baltiska republikerna var relativt ”unga” sovjetrepubliker som tvångsanslutits till Sovjetunionen 1940. De tre kaukasiska sovjetrepublikerna var formellt, dvs. enligt officiella sovjetiska framställningar, ”medstiftare” av Sovjetunionen – tillsammans med RSFSR (Ryska Socialistiska Federativa Sovjetrepubliken), Ukraina och Vitryssland. Efter ett par år som självständiga stater i kölvattnet av ryska imperiets sammanbrott 1917 anslöt sig Armenien, Georgien och Azerbajdzjan, enligt sovjetiska författningstexter, ”frivilligt” till Sovjetunionen, som upprättades 30 december 1922.¹

De nationella rörelserna/folkfronterna i de tre kaukasiska republikerna accepterade inte den officiella sovjetiska versionen om en frivillig anslutning till Sovjetunionen. Sett ur deras perspektiv rörde det sig om en annektering. Efter att ledaren av Armeniens Nationella Rörelse, Levon Ter-Petrossian, 1990 valts in i och blivit ordförande för Armeniens Högsta Sovjet, antogs den 23 augusti 1990 en deklaration om Armeniens självständighet. Deklarationen refererade till Armeniens självständighetsförklaring från 30 maj 1918. Deklarationen trädde i kraft efter att en majoritet röstat för självständighet vid en folkomröstning 21 september 1991 i Armenien, kort tid efter det misslyckade kuppförsöket i Moskva 19 augusti. I Azerbajdzjan antog Högsta Sovjet 23 september 1989 en suveränitetslag och två år senare, 30 augusti 1991, deklarerades återupprättandet av Azerbajdzjans självständighet som stat från 1918 till 1920. Den georgiska självständighetsförklaringen som antogs 9 april 1991 under tidigare folkfrontsaktivisten och sedan oktober 1990 ordföranden för

¹ Samma år hade de tre staterna blivit sammanslagna i en Transkaukasisk federation, och det var den som anslöt sig till Sovjetunionen. 1936 upplöstes den Transkaukasiska federationen och de tre republikerna kom därefter att ingå i Sovjetunionen som separata unionsrepubliker. Om Sovjetunionens upprättande och de sovjetiska författningarna se Ole Nørgaard, *Sovjetkundskab 2. De sovjetiske forfatninger. Introduktion til det sovjetiske samfunds politiske selvforståelse*. Dansk Videnskabs Forlag A/S. København 1977, s. 74 ff (1924-författningen)

Georgiens Högsta sovjet, Zviad Gamzakhurdia, var baserad på den georgiska självständighetsförklaringen av 26 maj 1918.²

Sovjetfolket – en ideologisk konstruktion

Konflikten om Nagorno-Karabach var den första som involverade gränsdragning mellan två unionsrepubliker: Armenien och Azerbajdzjan. Men konflikten var också en ”intern angelägenhet” för Azerbajdzjan, i den mening att den armeniska majoriteten i det autonoma området Nagorno-Karabach, som sedan 1923 hört in under Azerbajdzjan, önskade frigöra sig från Azerbajdzjan och förenas med unionsrepubliken Armenien.

När områdessovjeten i Nagorno-Karabach 21 februari 1988 beslutade att anmoda Sovjetunionens Högsta sovjet och regeringarna (högsta sovjet) i Armenien och Azerbajdzjan om att överföra det autonoma området från Azerbajdzjan till Armenien, utlöste detta en pogrom på armenier i den azerbajdzjanska hamnstaden Sumgait vid Kaspiska havet. Pogromen, som kostade 32 människor livet – de flesta armenier – väckte bestörtning både i och utanför Sovjetunionen och drev i ett slag en påle genom myten om ”vänskapen mellan Sovjetunionens nationer och folkslag”.

I Georgien låg två interna konflikter och pyrde. Abchazierna i den autonoma republiken Abkhazien i nordvästra Georgien och osseterna i norra Georgien, i det autonoma området Sydossetien, önskade mera självständighet från Georgien. Abchazierna hade i en kort period på 20-talet haft en egen unionsrepublik och krävde nu att få tillbaka denna status. Sydosseterna önskade ansluta sig till sina etniska släktingar i den nordossetiska autonoma republiken innanför Ryssland (RSFSR).

Enligt den officiella, sovjetmarxistiska, självbilden fanns det inte – kunde det per definition inte finnas – några konflikter mellan nationer och etniska grupper i den multinationella, socialistiska sovjetstaten. Den frågan var löst en gång för alla och själva förutsättningarna för sådana konflikter var eliminerade. Sovjetmakten hade, stod det i inledningen till den senaste författningen

² Armenian Declaration of independence, 23 augusti 1990 tillgänglig på: [About Armenia - Armenian Declaration of Independence - The Government of the Republic of Armenia 09.pdf](#); The Constitutional Act On The State Independence of The Republic of Azerbaijan: ([azerbaijan.az](#));

Act of independence accepted on May 26, 1918; Act of Restoration of State Independence on Georgia, April 9, 1991, <https://www.president.gov.ge/en/page/damoukideblobis>

(1978) ”för alltid satt stopp för den ena människans exploatering av en annan, för klassantagonism och nationell fiendlighet”. I Sovjetunionen hade skapats ”ett utvecklat socialistiskt samhälle”, där ”en ny historisk gemenskap – sovjetfolket” hade uppstått och där ”alla nationer och folkslag reellt blivit likaberättigade”. Förutsättningarna för nationella konflikter hade försvunnit i och med sovjetstatens övergång (i slutet av 50-talet) från proletarietets diktatur till ”hela folkets stat” – sista etappen före kommunismen (Nørgaard, 1977: 98ff, 103, 108).

Sovjetisk affisch från slutet av 1970-talet. Det står (på ryska): "Vi påtog oss uppgiften att sätta stopp för nationell åtskillnad och förtryck – och vi löste den".

Den nationella medvetenhet och de etnonationella motsättningar som vi upplevde först i Baltikum 1988 och i Kaukasus året efter, visade med all önskvärd tydlighet att den ”konfliktlösa” självbilden inte stämde med verkligheten. Konflikterna hade legat och pyrt under ytan i flera årtionden och var inte, vad många menade, effekter av Gorbatjovs reformer. Men Gorbatjovs reformer synliggjorde dem.

Konflikterna indikerade att begreppet ”sovjetfolket” saknade verklighetsförankring. De nationella manifestationerna i de icke-ryska unionsrepublikerna var uttryck för att Sovjetunionen saknade ett ”kitt” som kunde hålla ihop dess många nationer och etniska grupper, ett gemensamt ”vi”.

Pronomenet ”vi” var annars vanligt förekommande i officiell sovjetisk diskurs. (Magnusson, 1988). Men det refererade inte till något nationellt – det var ett politiskt ”vi” som bara hade mening i kontext med ett politiskt system, där det enda tillåtna partiet – kommunistpartiet – dominerade allt politiskt, socialt och ekonomiskt liv. Det stod t.o.m. i författningen: ”Det sovjetiska samhällets ledande och rikttningsvisande kraft, kärnan i dess politiska system, i alla statliga och samhällsmässiga organisationer, är Sovjetunionens kommunistiska parti” (Art. 6)

”Sovjetfolket” var en ideologisk konstruktion.

En nationalsinnad rysk politisk kommentator, Vladimir Bondorenko, skrev följande i en artikel 1989 som jag citerade i *Information* 8 april 1990: "Vi er blevet forvandlet til "homo sovjeticus". Det er et frygteligt begreb, skabt af en frygtelig tid. Begrebet "sovjetmennesket" er forkert. Den politiske magts form er blevet til betegnelse for selve folket. Har man da i England et "parlamentarisk folk", i Amerika et "senatisk" folk, eller i Rusland før revolutionen et "duma" folk, i Tyskland ett "bundestag" folk?" (citerat i Magnusson, 1990d).

Den vertikala konfliktlinjen förvann, eller åtminstone ändrades radikalt, efter att Sovjetunionen upphörde existera december 1991 och de 15 unionsrepublikerna uppnådde (eller fick tillbaka) internationellt erkännande som oberoende stater. De interna konflikterna däremot är 30 år senare fortfarande olösta. En väsentlig orsak till detta är att det endast var unionsrepublikerna som uppnådde internationellt erkännande i samband med Sovjetunionens upplösning. Sammanbrottet utlöste emellertid också proklamationer om självständighet från en rad autonomiers sida. De flesta av dem låg i Kaukasusområdet och var, förutom Nagorno-Karabach, Abchazien och Sydossetien också Tjetjenien i Nordkaukasus. Deras högsta politiska prioritet var – och är fortfarande – att uppnå status som fullt självständiga, internationellt erkända, oberoende stater.³

I de 30 år som gått sedan Sovjetunionens upplösning har Kaukasusområdet genomgått stora politiska, sociala och ekonomiska förändringar. Men dessa faktorer har hållit sig konstanta: gränsstridigheter (mellan etniskt definierade administrativa enheter) och ifrågasättande av territoriell integritet – samt ett problematiskt förhållande till Moskva, nu inte längre centrum för sovjetisk maktutövning utan säte för centralmakten i Ryska Federationen.

I Sydkaukasus utbröt tre reguljära krig i samband med Sovjetunionens sammanbrott: Georgien-Sydossetien 1991-92; Georgien-Abkhazien 1992-94; Armenien-Azerbajdzjan om Nagorno-Karabakh 1992-94. Sköra vapenvilor från mitten av 90-talet kunde inte förhindra nya krigsutbrott. Den rysk-tjetjenska konflikten i norra Kaukasus resulterade i reguljära krigshandlingar i

³ Det fanns sammanlagt 20 autonoma republiker i Sovjetunionen varav de flesta, 16, låg innanför RSFSR (Ryssland). Därutöver fanns 8 autonoma områden varav de flesta – förutom Syd-Ossetien och Nagorno-Karabakh – låg i RSFSR. Autonomierna var politiskt-administrativt underordnade en unionsrepublik och hade inte, till skillnad från dessa, författningsmässig "rätt" till utträde ur Sovjetunionen. En högsta sovjet förordning av 3 april 1990 gav dock möjlighet för autonoma republiker och områden att utträda ur en unionsrepublik.

mitten och slutet av 90-talet. Sedan 1992 har Kaukasusområdet varit den klart mest krigshärjade delen av hela forna Sovjetunionen.

Innan jag går vidare vill jag inflika några intryck från mitt allra första besök i södra Kaukasus.

Första Kaukasusbesöket

I februari 1987 var jag i Moskva som medlem av en dansk delegation bestående av författare och forskare som var inbjudna till diskussion i sovjetiska författarförbundet om författarnas moraliska ansvar i samhället. På programmet stod ett par dagars utflykt till Armeniens huvudstad Jerevan. Jämfört med Moskva, där vi förde intensiva diskussioner i ett kulturklimat som jag i en artikel beskrev som "helt oppe på kogepunktet" (Magnusson, 1987b) verkade Jerevan mera opåverkat av Gorbatjovs 'öppenhet' och perestrojka. Men det var heller inte förberett med så många möten för oss här, utan vi blev bjudna på ett mera turistpräglat program.

Våra värdar i författarföreningen verkade glada för att få besök från Danmark och talade länge om den danska missionären Marie Jacobsens humanitära insats under det armeniska folk mordet omkring första världskriget. Folk mordstemat skulle snart få förnyad aktualitet i samband med den eskalerande konflikten mellan armenier och azerbajdzjaner om Nagorno-Karabach. Azererna är ett turkisktalande folk och många armenier likställer dem med de turkar som i Osmanska riket genomförde folk mordet. Folk mordet har också förpestat relationerna mellan post-sovjetiska Armenien och Turkiet, som vägrar erkänna att det var folk mord. Det har också varit en besvärlig fråga inrikespolitiskt för armeniska ledare som önskat normalisera relationerna till Turkiet. Stora grupper i samhället accepterar inte en normalisering så länge Turkiet inte erkänner folk mordet.

Gorbatjovs anti-alkoholkampanj

Även om Jerevan verkade mera opåverkat av Gorbatjovs reformer var det en sak vi lade märke till allihop: Gorbatjovs anti-alkoholkampanj – som faktiskt var den första reform han lanserade överhuvudtaget. Våra armeniska värdar bjöd på armenisk konjak, legendarisk, god och jämförbar med fransk konjak. Det gick inte an att sätta konjaksflaskor på bordet så vi fick konjaken serverad i tillbringare och mineralvattenflaskor. Anti-alkoholkampanjen var primärt riktad mot de vodka-drickande ryssarna. Men den gick också ut över de kaukasiska folken, som har en annan – och mer raffinerad – alkoholkultur. I

ett tal på ett möte med centralt placerade författare 1986, uttalade Gorbatsjov stor oro för ryssarnas och de andra slaviska folkens alkoholproblem. Även om alkoholmissbruket hade spritt sig till de muslimska områdena och till Kaukasus, så var det först och främst de slaviska folken, som var drabbade av denna "nationella tragedi", sa Gorbatsjov. "Vi ska frälsa folket, särskilt det slaviska, för även om /alkoholismen/ har spritt sig till muslimerna och till Kaukasus, är det ingen, som lider så som den slaviska delen av befolkningen, det vill säga, den ryska, ukrainska och vitryska". (citerat i Magnusson, 1991:225)

Gorbatsjovs anti-alkoholkampanj var inte populär – varken bland ryssar eller icke-ryssar. Det fick jag många bevis på under mina besök i Sovjetunionen på den här tiden. Ganska snart myntades öknamnet för generalsekretären för Sovjetunionens kommunistiska parti: "mineral-sekreteraren" (ry. mineral'nyj sekretar' i stället för general'nyj sekretar').

Mineralvattenflaskor på bordet – men konjak i glasen vid författarmöte i Jerevan under Gorbatsjovs antialkoholkampanj. Foto: MLM

I Armenien ryckte man på axlarna och en och annan tryckte långfingret mot tinningen i en gest vars innebörd inte gick att misstolka. "At af-alkoholisere en provins, hvis hovedprodukt er vin ville være lige så tykpanedet som at forbyde en fårehyrde at gå med uldsokker." skrev en av deltagarna i den danska författar-delegationen, Klaus Rifbjerg. (Rifbjerg, 1987). Men i

ryska nationalsinnade och partikonservativa kretsar var man, liksom Gorbatsjov, bekymrade över just ryssarnas stigande alkoholmissbruk, som man menade bidrog till den i förväg tilltagande demografiska obalansen mellan unionens slaviska och icke-slaviska befolkningsgrupper. (Magnusson, 1991: 255)

Jag kommer inte ihåg om vi blev bjudna på något starkt att dricka medan vi var i Moskva, men jag tror faktiskt inte det. Att danskarna själva skaffade sig alkohol, är en annan sak – för nog blev det skålat om kvällarna. Några månader efter detta besök var jag återigen i Moskva och berättade i en krönika i *Politiken*, att jag och den ryska poeten Tatjana Bek, som var ledare av poesiavdelning på den litterära tidskriften *Druzhba Narodov* (Folkens vänskap), firade med en kopp kaffe i den 'tørlagde' (torrlagda) kafeterian i Författarföreningens hus i Moskva, att en av hennes vänner, den landsförvisade poeten Josef Brodskij, hade fått Nobelpriset i litteratur 1987. (Magnusson, 1987c)

Abuladzes ringar på vattnet

I Moskva bjöd våra värdar oss på bio. Vi såg den georgiske filmregissören Tengis Abuladzes flera år fördröjda film *Ånger* (Pokajanie) som nyss kommit upp i biografer över hela Sovjetunionen. Filmen var en sensation – också internationellt. Den skildrade i kritisk allegorisk form stalinismens fortsatta inflytande i Sovjetunionen. Handlingen utspelar sig i Georgien (Stalins hemland), där en nyss begravnen borgmästare inte vill ligga still i sin grav utan dyker upp med jämna mellanrum som lik och ställer till ofog. Liket har tydliga drag av Stalin, hans polischef Beria och den mera samtida Leonid Brezjnev. Symbolspråket var klart – det refererade till nutidens maktmissbruk, korruption och förljugenhet. Kritiken av Stalin hade tystnat i början på 60-talet då ett hårdare ideologiskt klimat avlöste "Tövädret" under efterföljaren Nikita Chrusjtjov (Krusse). Abuladzes film blåste nytt liv i Stalinkritiken och denna gång gick kritiken längre än under Chrusjtjovs Töväder. Tidigare förbjudna böcker om Stalintiden började publiceras. En av de mest uppseendeväckande var författaren Vasilij Grossmans roman "Liv och öde" som utkom 1987 (färdigskriven 1960) och som jämförde nazismen och stalinismen och som partiets chefsideolog Sulsov då, på 60-talet, avvisade med orden att den var ideologiskt skadlig och inte kommer att publiceras de närmaste 200 åren. En annan var den landsförvisade författaren och Nobelpristagaren Alexander Solzjenitsyns förbjudna *Gulagarkipelagen* som utkom 1989 och som påvisade

Några av deltagarna i författar- och forskardelegationen till Moskva och Jerevan, februari 1987. Nr. 2 från vänster i översta raden är Klaus Rifbjerg och till vänster om honom författaren Tage Schou-Hansen. Damen i turkos jacka är författarinnan Dea Trier Mørch. Jag står längst till vänster i nedersta raden. På bilden saknas Knud Sørensen, vice ordförande i danska författarföreningen och docent Eigil Steffensen, som tog fotot.

att Stalin inte var sin egen orsak utan var en logisk konsekvens av Lenin vars idéer han förverkligade och utvecklade. Grossman och Solzjenitsyn avsakraliserade det heligaste av det heliga: Lenin – Sovjetunionens grundläggare. (Magnusson, 1990: 72, Magnusson, 1991: 275). Efter att dessa böcker frigivits var Sovjetunionen inte mera vad den varit.

Dagen efter att vi sett Abuladzes film mötte vi honom själv i trappan ner till författarföreningens café i Moskva. Klaus Rifbjerg var liksom vi andra starkt berörd av filmen och lyckades få en intervju med Abuladze. Väl hemma skrev Rifbjerg begeistrade helsidor i *Berlingske Tidende* om filmen och gick

strax igång med att skaffa den till Danmark, där den hade premiär i maj, ”en halv time för den blev vist på filmfestivalen i Cannes”.⁴

Rifbjerg var direktör för förlaget Gyldendal, en tung kulturinstitution i Danmark. Med i delegationen var också författaren Knud Sørensen, vice ordförande i Dansk Författarforbund. Också han var begejstrad över filmen och den nya öppenheten vi upplevde under besöket och berättade i en intervju i tidningen *Land och Folk* att han ville verka för ett återupprättande av förbindelserna med sovjetiska författarförbundet, som hade avbrutits efter sovjetiska invasionen i Afghanistan.

.... ända till Humlebæk

Jag och min dåvarande man Eigil Steffensen, som var ordförande för danska slavistförbundet, förstod att förutsättningarna nu var gynnsamma för att få till stånd ett författarmöte, där också sovjetiska exilförfattare deltog. Vi ringde upp Rifbjerg och frågade om han ville hjälpa oss med att arrangera ett möte med danska och sovjetiska författare och författare som kastats ut ur Sovjetunionen för att de skrivit sådant som var ideologiskt oacceptabelt. Det ville han gärna, och tog kontakt med direktören på en annan tung kulturinstitution i Danmark – Knud W Jensen på konstmuseet Louisiana i Humlebæk. Knud W Jensen ställde Louisianas vackra lokaler till vårt förfogande. Sovjetiska författarförbundet var glada för normaliseringen med danska författarförbundet och gick med på att mötet kunde hållas, om än på vissa villkor – som vi avvisade – och det gick bra. Författarmötet ägde rum 2-4 mars 1988 med temat ”The Role of the Creative Intelligentsia in the Reform Process in the Soviet Union” (Magnusson, 1989c) och fick stor internationell uppmärksamhet. Det som skedde var i princip en de facto rehabilitering av den tidigare förbjudna och bortvisade litteraturen, den som inte fick finnas i det censurstyrda Sovjetunionen.

⁴ Upplysning från Tomas Petersen, en av deltagarna i konferensen i en krönika i *Politiken*, 18 maj 2015, i anledning av Rifbergs död.

Tre av deltagarna i Louisiana-konferensen 2-4 mars 1988. Längst till vänster professor Jurij Afanasiev, ledande kritiker av den sovjetmarxistiska historievetenskapen och från 1989 tillsammans med Boris Jeltsin och systemkritikern Andrej Sacharov förespråkare för ett självständigt Ryssland i konfederation med de icke-ryska unionsrepublikerna.

Tredje från vänster: Andrej Sinjavskij, landsförvisad författare och litteraturkritiker och portalfigur i ryska emigrantkretsar i väst.

Längst ut till höger: Fasil Iskander, abchazisk författare och populär i hela Sovjetunionen för sina underfundiga humoristisk-satiriska berättelser från hemtrakterna i Abchazien.

Övriga personer på bilden är tolkarna John Smith, Ella Andersson och moderator Thomas Petersen. Foto: MLM

De nationella rörelser som uppstod och de etno-nationala motsättningar som blev synliga i slutet av 1980-talet var också sådant som inte kunde – inte fick – finnas. ”Sovjetmakten” hade ju ”för alltid avslutat /.../ klassantagonismer och nationell fiendskap” – det stod t.o.m. i författningen. Sådana ideologiskt oacceptabla – och dessutom författningsstridiga – sociala fenomen fick inte förekomma eller omtalas offentligt, de skulle osynliggöras.

Före Gorbatsjovs glasnost var det således nästan omöjligt att kritisera den officiella sovjetiska nationalitetspolitiken eller diskutera motsättningar i den ”multinationella familjen av sovjetiska broderfolk” offentligt. Försök på att sprida information eller skapa offentlig debatt om förhållanden som störde den officiella bilden av harmoni mellan folken blev stoppade av censuren. Framställning av ’det nationella’ i medier, läroböcker, litteratur, historie-

vetenskapen etc. var underkastat krav om ideologisk korrekthet som var baserade på en artikel av Lenin från 1913.

I varje nationell kultur måste man, menade Lenin, skilja mellan de härskande klassernas och de undertryckta massornas kultur. Det fanns inte en, utan två kulturer i varje nationell kultur. ”I det vi ställer parollen ”demokratismens och den världsomfattande arbetarrörelsens internationella kultur”, tar vi från varje national kultur **endast** dess demokratiska och socialistiska element, vi tar dem **endast** och **ovillkorligt** som motvikt till den borgerliga kulturen, till den borgerliga nationalismen”.⁵

Kulturen fick gärna vara nationell i formen – folkdanser gick an – men den skulle vara socialistisk i innehållet. Framställningar av olika nationers och nationaliteters historia skulle ha ett klasskampsperspektiv och lyfta fram sådant som pekade fram mot kommunismen.

Påfallande många ledare av de nationella rörelserna i Kaukasus i slutet av 1980-talet var historiker. Några av dem blev senare presidenter i de nya, ’post-sovjetiska’ staterna som uppstod i samband med Sovjetunionens upplösning.

Zviad Gamzakhurdia, en av portalfiguerna i den georgiska nationella rörelsen och senare ledare av rundabords-koalitionen ’Ett fritt Georgien’, som vann stort vid valet till Georgiens Högsta Sovjet 1990, var historiker. I maj 1991, kort tid efter att Georgien utropat sig som oberoende stat, blev Zviad Gamzakhurdia vald till president (avsatt 1992). Han var son till författaren Konstantin Gamzakhurdia, som var berömd för sina historiska romaner. LevonTer- Petrossian, ledaren av Karabach-kommittén, Armeniens nationella rörelse och senare ordförande för Armeniens högsta sovjet, var filolog och historiker. Han blev vald till oberoende Armeniens första president 16 oktober 1991 och beklädde posten intill februari 1998, då han tvingades avgå. Också Abulfaz Elchibej, ledaren av Azerbajdzjans folkfront, var historiker. Han blev i juni 1992 Azerbajdzjans första demokratiskt valda president – men tvingades avgå redan efter ett år på posten.

Dessa historiker representerade en annan historiesyn än den sovjet-marxistiska, enligt vilken nationernas historia var förutbestämd och styrd av utvecklingslagar som ofrånkomligen ledde fram mot revolution och därefter vidare in i kommunismen.

⁵ Lenin. V.I. Kritičeskie zametki po nacional’nomu voprosu”, i: *V.I. Lenin o literature* (1971) Moskva, p 48, 50. Här citerat från Magnusson (1991: 89).

– Vi har inte haft någon historievetenskap. Historien har varit propagandans förlängda arm, sade professor Jurij Afanasjev, nyutnämnd rektor för det Historiska Arkivinstitutet i Moskva och ledande kritiker av den sovjet-marxistiska historievetenskapen till mig under förberedelserna till Louisiana-konferensen i Moskva, september 1987. (Magnusson ML, (1987c)

Men även om de representerade en annan historiesyn än den sovjetmaxistiska så hade också de nya ledarna i Kaukasus en inställning till historien som ”förutbestämd”. En – och bara en nation (den egna) var utvald av historien till att vara den statsbärande i de nya, av-sovjetiserade staterna. En – och endast en nation var grundföreställningen i de rivaliserande statsbyggnadsprojekt som påbörjades i slutet av 80-talet i södra Kaukasus (och inte bara där).

Tbilisi

När jag besökte Kaukasus igen i slutet av 1989 var det uppenbart att glasnost hade släppt lös krafter som gick längre än Gorbatsjov ursprungligen tänkt.

Så här skrev jag efter hemkomsten: ”De gamle strukturer, og det vil først og fremmest sige partiet, har vist sig ude af stand til at opfange, kanalisere og styre de bevægelser, interesser og krav, som glasnost har åbnet op, men som perestrojkaen ikke har taget højde for.” (Magnusson, 1989a)

Några månader före vår ankomst till Tbilisi i november 1989 hade sovjetiska specialstyrkor angripit fredliga demonstranter i stadens centrum. Angreppet, som krävde 19 dödsoffer, ägde rum söndagen den 9 april och kallades i folkmun ”Blodiga söndagen”. Demonstranterna bar paroller för ett fritt Georgien och emot rysk imperialism. Att specialstyrkor beordrades in mot demonstranterna var en stark gränsmarkering från Gorbatsjovs sida: detta är oacceptabelt! Den hårdhänta reaktionen fick emellertid motsatt verkan. Under sommaren bildas den georgiska folkfronten – som skulle bli avgörande för landets politiska frigörelse från och senare utträde ur Sovjetunionen.

Även före angreppet på demonstranterna i Tbilisi hade Gorbatsjov ”gränsmarkerat” hårdhänt mot ”oacceptabla” folkliga manifestationer. Först i unionsrepubliken Kazakstan, där protester i december 1986 mot att Gorbatsjov hade avsatt den korrupta kazakhiska partisekreteraren och ersatt honom med en ryss, utvecklade sig till upplopp i huvudstaden Alma-Ata. Polisstyrkor sattes in för att återupprätta ordningen. Nästa ”gränsmarkering” var i Armenien, där det under våren och sommaren 1988 hade samlats mass-

demonstrationer till stöd för Karabach-armeniernas anmodan om att överföra Nagorno-Karabach (NKAO) från Azerbajdzjan till Armenien och en stödkommitté för Karabach bestående av 11 framstående författare, historiker och andra intellektuella hade bildats. I december 1988 arresterades hela Karabach-kommittén och fick sitta fyra månader i fängelse i Moskva intill de slapp ut igen i maj 1989.

Men Tbilisi 9 april 1989 var första gången Gorbatsjov satte in militär mot civila för att de uppenbarligen gick för långt och överskred gränserna för glasnost. Vilket givetvis inte ökade Gorbatsjovs goodwill i Georgien. I januari 1990, kort tid efter vi kommit hem från vår studieresa, sattes sovjetiska styrkor in i Baku efter att etniska oroligheter brutit ut där. Enligt den sovjetiska försvarsministern Dmitrij Jazov försökte den azerbajdzjanska folkfronten att undergräva kommunistpartiets auktoritet i republiken genom att organisera sig på verksamheter i Azerbajdzjan. "Vores opgave er ikke at anholde enhver, men at ødelægge den magtstruktur, som er blevet dannet på alle virksomheder og kontorer", sagde Jazov enligt ett Reuter referat i *Fyens Stiftstidende* 27 januar 1990.

I Tbilisi hamnade vi mitt i den nybildade georgiska folkfrontens demonstrationer. Så här skildrade jag uppehållet i staden i en artikel i *Sydsvenska Dagbladet* 15 januari 1990 (utdrag):

Över Folkfrontens massdemonstrationer vajar i dag den förbjudna georgiska flaggan. På Folkfrontens kontor hänger kartor över 1600-talets Storgeorgien. De säljs också i boklådorna. Flera partier, som var representerade i den demokratiskt valda regering som existerade från 1917 till 1921 och som störtades av bolsjevikerna, har återuppstått. Folkfronten kräver att maktövertagandet förklaras som en annektering och en kommission under Georgiens högsta sovjet har upprättats för att undersöka frågan. Motståndet mot centralmakten i Moskva och den ryskdominerade kulturimperialismen växer överallt i Kaukasus. Men det märks mest i Georgien. Grannrepublikerna Armenien och Azerbajdzjan är djupt involverade i en intern konflikt, stridigheterna om den armeniska enklaven Nagorno-Karabach som ligger på azerbajdzjanskt territorium. (Magnusson, 1990a).

Den georgiska Folkfronten – som är en paraplyorganisation för partier och organisationer från reformkommunister till kristna demokrater och "gröna" – kräver politisk, ekonomisk och kulturell självständighet från Moskva. Några av dem kräver total frigörelse, d v s utträde ur Sovjetunionen. Representanter

för dessa radikala grupper talar om ett planlagt folkmord på de frihetsälskande

En folkfrontsman på Folkfrontens kontor i Tbilisi november 1989. På väggen i bakgrunden hänger den georgiska flaggan från självständighetstiden 1918-21 samt ett porträtt av poeten Merab Kostava, en av ledarna i Folkfronten som nyligen omkommit i en bilolycka. (Foto: MLM)

georgierna. Det var, heter det, en slutlig lösning på "Georgien-frågan" – som i hundra år hade plågat tsarmakten – som kommuniststyret i Moskva försökte genomdriva. I det perspektivet värderar man också de interna problem som dykt upp på sistone. Två autonoma områden har rest krav om att lösas från Georgien. Det gäller Syd-Ossetien, som önskar att förena sig med den Autonoma Nord-Ossetiska republiken, (innanför RSFSR, mlm) och Abkhasien, som önskar komma under rysk administration. Georgierna ser sitt inte särskilt omfångsrika territorium

hotat och betraktar dessa krav som Moskvainspirerad provokation. Återigen ett utslag av den traditionella ryska politiken, påstår ledare för flera grupper och partier i Folkfronten.

– 9 april visar vad vi kan vänta av Moskva om inte vi står enade och kan försvara oss, säger många. Det var då sovjetiska specialstyrkor angrep en fredlig demonstration i Georgien huvudstad Tbilisi och dödade flera demonstranter.

Framsidan av en tvåsidig, tattskriven, rysk-språkig version av Georgiska Demokratiska Partiets Tidning Svoboda "Frihet" Nr 2, november 1989. (Foto: MLM)

I en kort genomgång av partiets tillkomsthistoria på sidan 2 på fotot t.v. står det att "Partiets aktioner för återupprättande av Georgiska statens oberoende är baserade på fredlig, rättslig politisk kamp. Partiet betraktar den rådande sovjetmakten på Georgiens territorium som olaglig och avvisar allt samarbete med den". På bilden ses en appell, där partiet uppmanar Georgiens nationala minoriteter att "stå skuldra vid skuldra med den georgiska nationala frihetsrörelsen" och "inte spela rollen som Kremls agenter i Georgien".

Möte med representanter för nya politiska partier i Georgien och partier som var representerade i den demokratiskt valda georgiska regering som existerade från 1917 till 1921. (Foto: MLM)

Kvinnor demonstrerar framför Konstnärernas hus i Tbilisi för att få information om försvunna söner och döttrar. Foto: Ib Faurby

Rykten om övergrepp på georgiska soldater i sovjetarmén florerar och underblåser den redan uppiskade anti-sovjetiska stämningen.

Vid ingången till Konstnärernas hus i Tbilisi sitter svartklädda kvinnor med porträtt av mördade och försvunna söner och döttrar framför sig. "Vi kräver sanningen om vad som hänt våra barn, säger de. Mördarna skyddas av korrupta ledare. Vi kräver att de skyldiga ska ställas till ansvar inför georgiska myndigheter, inte som nu vara ansvariga inför centralmyndigheterna i Moskva."

Med buss från Tbilisi till Jerevan via Azerbajdzjan

Vägen från Tbilisi till Jerevan gick några kilometer på azerbajdzjanskt territorium. Strax före gränsen till Armenien blev vi stoppade och kontrollerade av en azerbajdzjansk folkfrontsman. Lokala armenier på andra sidan gränsen berättade att folkfronten kontrollerade all trafik för att förhindra armeniers passage. – Azerbajdzjanska folkfronten lyder inga myndigheter, sade en man, de har skapat sin egen rättsordning. Vi i bussen hade inte väntat någon gränskontroll alls, för det här var ju en intern gräns mellan två unions-

På gränsen mellan Azerbajdzjan och Armenien blev vår buss stoppad av en azerbajdzjansk folkfrontsvakt. Foto MLM.

republiker och de var normalt inte bevakade. Men vi såg ju strax att detta inte var någon officiell sovjetisk gränskontroll. På väg ut ur Georgien hade vi passerat ett monument till ära för den ”orubb-
liga vänskapen mellan sovjet-
folken” (Se foto i Ib Faurbys artikel). Jag frågade armenierna, som stod vid gränsövergången, varför de var ovänner med azerbajdzjanerna.

– De kräver Nagorno-Karabach och de är muslimer, svarade några.

Andra hävdade att de var grymma, särskilt hänsynslösa mot barn.

Vi hade beställt mat i en restaurang på den armeniska sidan, efter gränsövergången. Där fanns ingen mat. – Vi har inga livsmedel, så vi kan inte servera er något, sade direktören. Vi har inte haft elektricitet på 5 dagar.

– Varför, frågade jag.

På grund av blockaden. Alla varutransporter kommer via Azerbajdzjan. Det som kommer hamnar i Jerevan. En gång emellanåt når det också något här till. Så lever vi i 20 århundradet – atomåldern.

Han var bedrövad och arg. Dessutom hade han inte fått något besked från Tbilisi om vår ankomst. Tre personer satt och åt i restaurangen. Jag påpekade detta.

– Ja, men ni är ju 48 personer.

– Nej, 24.

– Vi kan inte servera er något som helst.

– Finns det mat i Jerevan?

– Ja, men inte som förr.

Det var iskallt i restaurangen.

(Noterat i en av mina anteckningsböcker under bussresan Tbilisi-Jerevan.)

I Jerevan

”Sedan konflikten om Nagorno-Karabach blossade upp för ett par år sedan har förhållandet mellan de två republikerna blivit oerhört spänt. Oroligheterna i

Vägen från Tbilisi till Jerevan följer nordspetsen av den vackra och bergomkransade Sevan, Armeniens och hela Kaukasusområdets största sjö. Foto: MLM

Karabachs huvudstad, Stepanakert, och massakern på armenier i den azerbajdzjanska oljestaden Sumgait våren 1988, följdes av stora flyktingströmmar. Omkring 100 000-150 000 armenier har flytt från Azerbajdzjan till Armenien och ungefär lika många azerbajdzjaner i den motsatta riktningen. Situationen är hotande nära ett reguljärt inbördeskrig.

– Azerbajdzjanerna har beslutat att det 1990 inte skall finnas en enda armenier kvar i Azerbajdzjan, hävdade armeniska militiasoldater som vi pratade med. Härom året förberedde man i Armenien en “Rensa Armenien från turkfolk”-aktion, påstod azerbajdzjanska flyktingar från Armenien i Azerbajdzjans huvudstad Baku. “Jordbävningskatastrofen kom i vägen och förhindrade ett folk mord”. Så sammanfattade – och illustrerade – jag det infekterade förhållandet mellan armenier och azerbajdzjaner i inledningen till en artikel i *Sydsvenska dagbladet* efter hemkomsten från studieresan. (Magnusson, 1990b).

Möte i Armeniens högsta sovjet 1 december 1989 där deputerade från Nagorno-Karabach i Azerbajdzjan fick delta som rösterättigade medlemmar. Ledaren av Karabach kommitteen, Levon Ter-Petrossian (om ett par år det självständiga Armeniens första president), sades närvara vid mötet. I så fall är han nummer 7 från vänster på första raden. (Foto MLM)

Konflikten mellan de två sovjetrepublikerna skärptes ytterligare just i de dagar vi var där.⁶

Orsaken var en förordning som antogs 28 november i Sovjetunionens Högsta Sovjet i syfte att normalisera situationen i Nagorno-Karabach. Reaktionen var protestmöten, massdemonstrationer och strejker i båda republikerna. I Jerevan ropade arga deltagare i en demonstration arrangerad av nationella rörelsen: "Död över Gorbatsjov" – som hade undertecknat förordningen. Demonstranterna var förbittrade över att man i Moskva hade beslutat att azerbajdzjanska myndigheter tillsammans med myndigheter i Karabach skulle utarbeta nya lagar om områdets status. Förordningen konsoliderade Azerbajdzjans myndighet över Nagorno-Karabach och tog inte hänsyn till armeniska krav om att området skulle höra direkt under Armeniens högsta sovjet, menade armeniska nationella rörelsen. Gorbatsjov var i händerna på den muslimska maffian, hävdade några av demonstranterna, som gärna ville prata med utländska journalister. Ett av bevisen på detta var, sa de, att hans fru Raisa var muslim.

⁶ Följande avsnitt är baserat på mina artiklar om studieresan til Sydkaukasus publicerade i *Vindue mod øst, Folk og forskning/Fyens Stiftstidene* och *Sydsvenska dagbladet*. Se referenslistan.

Några av oss blev inbjudna till ett möte i Armeniens högsta sovjet. Mötet, som ägde rum första december, diskuterade förordningen, som blev ifrågasatt på flera punkter. Det blev t.ex. beslutat att deputerade från Nagorno-Karabach, som kommit flygande i en av de få helikoptrar som upprätthöll förbindelserna mellan Karabach och Armenien, skulle delta som röstberättigade medlemmar i mötet. I princip var detta ett beslut om att Nagorno-Karabach var en del av Armenien.

I Baku hävdade upprörda folkfrontsdemonstranter att det var azerbajdzjanska, och inte armeniska eller ryska myndigheter som skulle utarbeta lagar om Nagorno-Karabach. Azerbajdzjanska folkfronten, som samma dag vi landade i Baku samlade ca. 40 000 demonstranter på platsen framför regeringsbyggnaden, krävde att republikens regering skulle protestera mot förordningen som folkfronten såg som en kränkning av azerbajdzjansk suveränitet.

– Det står Karabach-armenierna fritt att sluta sig samman med vem de vill, sa medlemmar av folkfronten. – Men det blir utan så mycket som en kvadratcentimeter av azerbajdzjanskt territorium.

I Azerbajdzjan återinförde folkfronten den ekonomiska blockaden av Armenien som upprätthållits hela hösten men som upphävdes i oktober. Officiellt rörde det sig om strejker. Men för armenierna, som fick nittio procent av sina varutransporter via azerbajdzjanskt territorium, var resultatet detsamma och här tvivlade man inte på att det rörde sig om en blockad. Armeniska militiasoldater, som hade eskorterat tåg till Armenien genom azerbajdzjanskt territorium, berättade att azerbajdzjanska folkfrontsvakter stoppade så gott som alla tåg, plundrade dem, om de var på det humöret, och misshandlade passagerarna. Nyligen hade två av militiasoldaternas kolleger, som eskorterade en rysk journalist, skjutits och journalisten sårats allvarligt, hävdade de.

Vår grupp blev ju också stoppad av en azerbajdzjansk folkfrontsvakt vid gränsövergången till Armenien. Då vi skulle vidare med flyg från Jerevan till Baku fick vi beskedet att folkfronten i Azerbajdzjan hade övertagit kontrollen av trafiken och nekade inflygning från Jerevan.

Då vi långt om länge kom iväg visade det sig att de flesta av passagerarna i flygplanet var armeniska flyktingar från Baku som skulle tillbaka och hjälpa kvarblivna släktingar eller försöka sälja sina lägenheter.

Många av dem som deltog i demonstrationen vid regeringsplatsen var azerbajdzjanska flyktingar från Armenien. Några av dem vi pratade med

berättade upprört om hur de fördrivits från hus och hem. Någon hävdade att

Azerbajdzjanska folkfronten samlas till demonstration på regeringsplatsen i Baku. Många av deltagarna var azerbajdzjanska flyktingar från Armenien. Foto: MLM

ha sett armenier skära näsor och öron av folk, bara för att de var muslimer, och rista kors med knivar på bröstet på andra.

Det tillspetsade läget kom också till uttryck på annat sätt. Mycket tydde på att man både i Armenien och i Azerbajdzjan höll på att bygga upp egna, nationella arméer. Enligt uppgift från en av ledarna för den azerbajdzjanska folkfronten deserterade ca. 150 azerbajdzjanska soldater om dagen från Sovjetarmén och gömdes av folkfronten.⁷

Efter offentliggörandet av förordningen från Sovjetunionens högsta sovjet har inte en enda av våra unga män accepterat inkallelseordern till Sovjetarmén, hävdade folkfrontsledaren. På flygplatsen i Baku såg vi med egna ögon hur en grupp soldater, som skulle skickas till Östeuropa, stack från sina officerare och därefter kördes bort i lastbil.

På frågan om hur man skulle skaffa vapen till en egen armé, svarade folkfrontsledaren att det bl.a. skedde genom att man kastade ut sovjetiska

⁷ Se också Ib Faurby's bidrag "Imperieoplösning i fröperspektiv".

soldater ur Azerbajdzjan och beslagtogs deras vapen. Från bägge sidor hörde vi att de sovjetiska specialstyrkor som man satt in i Nagorno-Karabach, skulle bort. Argumentet var, att de tar parti för och beskyddar motståndaren. Det var armeniska respektive azerbajdzjanska styrkor som skulle kontrollera Nagorno-Karabach.

Sumgait

I Baku vinkade jag in en taxi till trottoarkanten och erbjöd chauffören 70 svarta rubler för att köra mig och tre andra deltagare i den danska gruppen till staden Sumgait. Det var här, i Azerbajdzjans näst största stad några mil norr om Baku, de blodiga upploppen som kostade 32 människor livet, de flesta armenier, ägde rum i slutet av februari 1988. Massakern väckte vrede långt utanför Sovjetunionens gränser och förvärrade det spända förhållandet mellan Armenien och Azerbajdzjan.

Vi ville prata med infödda Sumgait-bor och körde till den lokala marknaden. Chauffören hade berättat i grova drag om oroligheterna, men visste inget konkret. Hans förklaring var den väntade: det var armenierna som hade provocerat fram bråket med deras krav om Nagorno-Karabach. Tidigare levde alla nationaliteter i fred i Sumgait.

En grönsakshandlare med vänligt utseende och skärmmössa svarade på våra frågor. Jag sa att vi var utländska journalister och kom via Tbilisi och Jerevan.

– Finns det några armenier kvar i Sumgait?

– Nej, de har rest allesammans.

– Hade Ni armeniska vänner förr?

– Ja, det hade jag, många.

– Har Ni kontakt med dem nu?

– Nej, det har jag inte.

– Vadå, sa en liten aggressiv man, som lade sig i samtalet. – Jag ringer till tidigare armeniska bekanta varje dag. Den lille mannen undrade vilka vi var och det började samlas folk omkring oss. En försäljare som stått lite längre bort kom fram till vårt första intervjuoffer. Han frågade om han fick sticka handen i min ficka. Tonen var inte vänlig. – Satans, tänkte jag och kom i håg att det i en av mina fickor låg ett lite märke med den armeniska nationalflaggens färger, som jag fått av en aktivist i nationella rörelsen i Jerevan.

– Nej, fortsatte den aggressive mannen. Ordentliga människor sticker inte handen i andra människors fickor. Men det gör armenierna. De borde slås ihjäl allesammans. Det är det enda ni behöver skriva i era tidningar. Vår taxichaufför dök upp och tyckte vi skulle åka tillbaka till Baku. Alla följde oss med vaksamma ögon. Det hade antagligen ryktats om att det kommit utländska journalister till marknaden.

Marknaden i Sumgait december 1989. (Foto: MLM)

Tänk om vi blev stoppade av någon av de där aggressiva typerna. Ingen skulle gripa in till vårt försvar, tänkte jag.

Lättade kom vi tillbaka till Baku. Där frågade vår lokala guide hur det hade varit i Sumgait.

- Obehagligt. Aggressiv stämning.
- Varför åkte ni dit?
- För att höra just dem, som var med. De är folket.
- De representerar inte folket, förklarade guiden. De är arbetarklassen. De har antagligen aldrig sett en journalist förut.⁸

⁸ Från mina fältanteckningar. Se också Ib Faurby's bidrag "Imperieopløsning i frøperspektiv" och Magnusson (1989a).

Religionen

”Medan religionen inte tycks spela någon större roll i den georgisk-ryska konflikten – bägge parter bekänner sig till den grekisk-ortodoxa kristna traditionen – genomsyras den armenisk-azerbajdzjanska konflikten av djupa historiska motsättningar mellan kristna och muslimer.” (Magnusson, 1990a)

”Det är svårt att säga, hur mycket religionen spelar in i konflikten mellan de två grannfolken. Bägge har under de senaste 70 åren genomgått en intensiv sekulariseringsprocess. Armenierna har alltid varit stolta över, att de har världens äldsta kristna kyrka (grundlagd på 300-talet), men den armeniska vardagen är inte mer ”sakral” än t.ex. den danska. Heller inte i Azerbajdzan är det religiösa inslaget särskilt framträdande i vardagen. Åtminstone inte jämfört med andra muslimska länder. Folk går klädda ungefär som i det europeiska Ryssland, och det är få moskéer som tjänar sitt ursprungliga syfte i huvudstaden Baku. (Magnusson, 1989a)

Koranen var länge – liksom annan religiös litteratur i Sovjetunionen – ’underjordisk’ läsning. Mycket få azerbajdzjaner kan för övrigt läsa den på originalspråket. Under de senaste 70 åren har de varit tvungna att byta alfabet tre gånger. Först från det arabiska till det latinska och därefter till de kyrilliska, som är det, ryssarna använder. Koranen har utkommit ett par gånger nyligen, men i mycket små upplagor.

Men den islamska traditionen har legat som en underström i befolkningen som, liksom grannarna i syd, iranierna, är shiiter. De nationella och etniska motsättningarna till armenierna har aktiverat och förstärkt det islamska elementet.” (Magnusson, 1989a)

Så här avslutade jag en av mina artiklar om Kaukasus (”Krisen i Kaukasus”):

Hverken armeniere eller azerbajdzjaner (eller grusere for den sags skyld) har demokratiske traditioner at falde tilbage på, og de savner en politisk kultur, der er indstillet på dialog. Man er ikke indstillet på forhandling og kompromisser, men på at manifestere positioner. Glasnost har åbnet op for tidligere forbudte eller undertrykte positioner. På dén måde er Kaukasus blevet til et politisk Tjernobyl. Ligesom operatørerne ved atomkraftværkets i Ukraine har Gorbatjov sat et eksperiment i gang uden at sørge for, at de nødvendige bremse- og kontrolmekanismer var i orden./.../

I en annan artikel konkluderade jag: ”Utsikterna till en fredlig, politisk lösning på konflikten mellan de två republikerna är inte särskilt lovande. Ett

regulärt inbördeskrig ligger hotande nära. /.../ Ett militärt ingripande från Moskva är ingen lösning. Det kan kanske stabilisera situationen men knappast normalisera förhållandet mellan de två republikerna.” (Magnusson, 1989b: 22)

Armenien drabbades hårt av en jordbävning i december 1988. Utländska hjälporganisationer deltog i räddningsarbetet. Dessa bilar såg vi ett år senare på Leninplatsen i centrala Jerevan. (Mer om de internationella hjälpsinsatserna i Lars Funch Hansens bidrag). Foto: MLM

Nationen övertrumfar unionen – även i Ryssland

Omkring 1987-88, då censurans grepp över den sovjetiska offentligheten på allvar började lossna, började också i Ryssland en nationell rörelse profilera sig med stor energi. Rörelsen, som existerat underjordiskt sedan 60-70-talet, spände från militanta, chauvinistiska organisationer till national-bolsjeviker, liberalt orienterade patrioter och godmodiga dyrkare av historiska minnesmärken. Gemensamt för dem alla var en aversion mot sovjet-marxismen och en vurm för rysk nationalkultur och statstradition. Några önskade återupprätta det ryska imperiet andra nöjde sig med mindre och gick in för upprättande av en rysk nationalstat innanför de existerande RSFSRs gränser. (Magnusson 1986, 1991, 1995; Dunlop, 1993). Gemensamt för dem var också att de kände sig förorättade av de anti-ryska stämningar som ledsagade den nationella väckelsen och självständighetsrörelserna i de icke-ryska unions-

republikerna. Man ogillade den utbredda sammanblandningen av ”sovjetisk” och ”rysk”.

Den var annars lätt att förstå. Ryssland hade en politisk och symbolisk särställning i Sovjetunionen. Ryssland var oktoberrevolutionens vagga och det var här sovjetmakten blev upprättad och exporterad till det tidigare ryska imperiets randområden. Liksom St.Petersburg hade varit huvudstad i det ryska imperiet, blev Moskva huvudstad i Sovjetunionen. Ryska språket blev Sovjetunionens huvudspråk och det ryska folket fick status som ”storebror” i den multinationella familjen av ”sovjetiska broderfolk”. ”Småsyskonen” blev åtminstone periodvis utsatta för en kraftig russifiering och ryssarna intog nyckelpositioner i unionsrepublikernas politiska och administrativa makt-hierarki.

Men, det ryska folket hade minsann också varit utsatt för experimentet som gick ut på att skapa ”den nya människan”, ”homo sovjeticus”, hävdade förbittrade ryska nationalister. Syftet hade inte varit en russifiering utan en sovjetisering av alla kulturer – även den ryska. Ryssland hade inte haft någon fördel framför andra under sovjetmakten. Tvärtemot. ”Alt har Rusland givet sine brødre”, skrev en ledande representant för rörelsen, Vladimir Bondorenko: ”Rusland har hjulpet dem op at stå og givet dem rigdom. Og hvad er der kommet ud af det? Stakkels Rusland, det stakkels Russiske folk bliver ikke værdsat hverken af estere, armenere, usbekere eller azerere.” (citeret i Magnusson, 1990f).

Man hävdade till och med att sovjetiseringen gått mest ut över ryssarna och att Ryssland var underprivilegierat jämfört med andra unionsrepubliker. Ryssland saknade en rad institutioner som fanns i andra unionsrepubliker. Man hade t. ex inte någon egen Vetenskapsakademi. Det fanns inte något rysk TV eller någon rysk telegrambyrå. Ryssland hade inte ens ett eget kommunistparti. Ryssland hade heller inte något eget inrikesministerium eller KGB. Ända sedan Sovjetunionens upprättande hade RSFSRs statliga institutioner varit svagare utvecklade än i de övriga unionsrepublikerna – många av dem var direkt integrerade i unionsstrukturerna. RSFSR var faktiskt på många områden närmast identiskt med Sovjetunionen. (Magnusson, 1990: 43; 1991: 272 ff; Jensen & Magnusson 1995: 69 ff).

På den nyupprättade Sovjetiska Folkkongressen i mars 1989 lade den nationalsinnade ryske författaren Valentin Rasputin, som den första överhuvud-

taget, offentligt fram ett förslag om att Ryssland skulle utträda ur Sovjetunionen. (Magnusson 1991: 272)

Vid det här laget hade Boris Jeltsin börjat profilera sig som ledare för en gryende demokrati-rörelse i Ryssland. Han utmanövrerade de nationalt orienterade krafter som "ägde" den "ryska frågan" genom att överta och integrera den i ett demokratiskt reformprogram och i en nyss påbörjad maktkamp med Gorbatsjov. Liksom nationalisterna gick Jeltsin och demokraterna in för att göra Ryssland starkare politiskt och institutionellt. Jeltsin önskade ett självständigt Ryssland i ett lösare förbund med de andra unionsrepublikerna.

I maj 1990 blev Jeltsin vald som ordförande för Rysslands Högsta Sovjet och samma år, i juni proklamerade ryska Folkkongressen rysk suveränitet. Efter Rysslands suveränitetsförklaring var Sovjetunionens öde beseglat. Ett par dagar innan Jeltsin blev vald till ordförande för Rysslands Högsta Sovjet sa Gorbatsjov: "Hvis en eller anden republik gør brug af sin forfatningsmæssige ret og træder ud, så vil unionen lide et tab, men vi vil smertefuldt overleve det. Det bliver mange problemer, det kan det ikke herske tvivl om. Men hvis Rusland ...realiserer sin ret til at træde ud af Sovjetunionen? Så er det slut med Sovjetunionen. Det er det særlige ved Rusland." (citerat i Magnusson, 1990f)

Så blev det.

De nationalorienterade och nationalistiska krafterna i Ryssland stödde – oavsiktligt – de ryska demokraterna, som, med Boris Jeltsin i spetsen, gick in för självständiga, ryska maktstrukturer och institutioner. Tillsammans bidrog dessa krafter till att försvaga Gorbatsjovs position mot de konservativa reformmotståndarna i kommunistpartiet och de bidrog därmed också till att försvåra Gorbatsjovs kamp för att upprätthålla Sovjetunionen. De nationella rörelserna i de icke-ryska randrepublikerna, häribland Armenien, Azerbajjan och Georgien, bidrog med sina krav om självständighet – och med antiryska paroller, också till denna process. Den synergieffekt som konfigurationen av ryska och icke-ryska nationalister och ryska demokrater skapade fr.om 1988 påskyndade Sovjetunionens slutgiltiga sammanbrott 31 december 1991. De nationella rörelserna i södra Kaukasus och en rad andra icke-ryska unionsrepubliker var inte den avgörande – men en viktig faktor i denna process.

Litteratur

- Dunlop, John. (1993). Russia: confronting a loss of empire. In: Ian Bremmer & Ray Taras (eds.), *Nations and politics in the Soviet successor states*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 43-72.
- Jensen, Jens-Jørgen, Magnusson Märta-lisa. (1995) *Rusland – Samling eller sammenbrud?* Sydjysk universitetsforlag. Esbjerg.
- Lenin, V.I. (1971). Kritičeskie zametki po natsional'nomu voprosu, I: *V.I. Lenin o literature*) Moskva, p 48, 50. Citerat från Magnusson, 1991: 89.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1987a). De gamle mænds revolution. *Politiken* 18 april.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1987b). Det koger i Sovjet. Artikel i *B.T* 12 Februar, s. 12.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1987c). Glasnost uden garantier, *Kronik i Politiken* 18 november.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1988). Sovjetunionen skifter personligt pronomen, *Vindue mod Øst* Nr. 5.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1989a) Krisen i Kaukasus, *Folk og Forskning*, Nr 4.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1989b) Krisen i Kaukasus. *Vindue mod Øst*, Nr. 10, s. 22.
- Magnusson Märta-Lisa (ed.) (1989c). *The Louisiana Conference on Literature and Perestrojka*. Translated from Danish and Russian into English by John Kendal. South Jutland University Press.
- Magnusson, Märta-Lisa (1990a). Det jäser bland bergen. *Sydsvenska Dagbladet*, 15 januari 1990.
- Magnusson, Märta-Lisa (1990b). Sista striden mot Det Stora Odjuret *Sydsvenska Dagbladet*. xx Januari.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1990c). Unions tilhængere og udbryderrepublikker. Indtryk fra en rejse til Hviderusland, Ukraine og Moldavien. *Folk og Forskning* nr. 3, s. 12-13.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1990d). Russiske nationalister gør op med "sovjetmennesket". *Information*, 8 april 1990. Citatet stammer fra decembernumret av tidsskriften *Slovo*, 1989.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1990e). Den moderne sovjetlitteratur. *Kultur og Klasse. Kritik & Kulturanalyse* Nr. 68, 17. Årgang, nr. 4, 1990 pp. 67-74.
- Magnusson Märta-Lisa. (1990f). Russerne vil også selv. *Kontakt*, nr. 1, 1990/91, September, s. 43-46.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1991). *Harmonien der blev væk. Bondens forsvinden fra moderne russisk litteratur*, Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg.
- Nørgaard, Ole. (1977). *Sovjetkundskab 2. De sovjetiske forfatninger. Introduktion til det sovjetiske samfunds politiske selvforståelse*. Dansk Videnskabs Forlag A/S. København.
- Rifbjerg, Klaus. (1987). Ved Ararats bjerg er der ligesom, hvad man har brug for. *Berlinske*, 15 februar.

Kort om författaren

Märta-Lisa Magnusson är fil.dr. i slaviska språk (Göteborgs universitet, 1986) och har varit lektor på Institut for Öst-Vest forskning, Sydjysk Universitetscenter, Esbjerg (1987-2000), forskningslektor och extern lektor på Institut for Statskundskab, Københavns Universitet (2002-2010) och universitetslektor på IMER och Caucasus studies, Malmö högskola (2006-2017). Hon har utgivit flera böcker, redigerat och skrivit artiklar i en rad antologier, skrivit ett stort antal tidskriftsartiklar och undervisat om rysk litteratur, sovjetisk kultur- och nationalitetspolitik, center-periferi

Märta-Lisa Magnusson i Jerevan, 1989

relationer i post-sovjetiska Ryssland och, efter 1991, i stigande grad fokuserat utvecklingen i post-sovjetiska Kaukasus. 1992-2000 bidrog hon med artiklar om Ryssland och Kaukasus till *Den Store Danske Encyklopædi* och har även bidragit till svenska *Nationalencyklopedin*. Hon har skrivit ett stort antal artiklar i danska dagspressen och var 1981-94 recensent av rysk litteratur på dagbladet *Politiken*. 1993-99 var hon ansvarig redaktör på kvartalstidskriften *Vindue mod Øst*, Center for Öst-Vest Forskning, Sydjysk Universitetscenter. 1988-92 ledamot i styrelsen för Danish Centre for Human Rights, 1997-2010 styrelseledamot och 2003-2006 ordförande för Dansk Selskab for Kaukasus-forskning. Magnusson är en av organisatörerna bakom upprättandet av universitetsämnet kaukasusstudier vid Malmö högskola/universitet.

Fältarbeten: Väst-Sibirien, Armenien og Georgien. Et stort antal studieresor til bl.a Nord-Kaukasus med Tjetjenien, Ingushetien, Dagestan; Volga-regionen med Tatarsan, Bashkortostan och Udmurtien; Transdnjestrien (Moldova) samt Ryska Fjärran Östern med Birobidzjan, Burjatien, Tuva, Khabarovsk, Vladivostok.

Valda arbeten

Magnusson, Märta-Lisa. (1986). *Gränsens funktioner och manifestationer i Valentin Rasputins Povesti*, Institutum Slavicum Universitatis Gothoburgensis, Göteborg.

Magnusson, Märta-Lisa. (1989). Krisen i Kaukasus, *Folk og Forskning*, Nr 4, s. 7-10. (även tryckt i *Fyens Stiftstidende*, 27 januar 1990)

- Magnusson, Märta-lisa. (1989). Krisen i Kaukasus. *Vindue mod Øst*, Nr. 10, s. 21-22.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1990). De jäser bland Bergen. *Sydsvenska Dagbladet*, 15 januari.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1990). Sista striden mot Det Stora Odjuret *Sydsvenska Dagbladet*. Januari, 1990.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1995). Den sovjetiske nationalitetspolitik og det føderala princip. I: Jens-Jörgen Jensen och Märta-Lisa Magnusson (red.). *Rusland – Samling eller sammenbrud?* Esbjerg: Sydjysk universitetsforlag, s. 69-100.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1995). Nordkaukasus. I: Jens-Jörgen Jensen och Märta-Lisa Magnusson (red.). *Rusland – Samling eller sammenbrud?* Esbjerg: Sydjysk universitetsforlag, s. 218-261.
- Magnusson, Märta-Lisa og Faurby Ib (1995). Revner Rusland? *Udenrigs* nr. 2, 1995.
- Magnusson, Märta-Lisa (with Essaied Abderrazakh, Henze Paul). (1992). *Chechnya. Report of An International Alert Fact-Finding Mission*, (September 24-October 3, London.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1998). The Negotiation Process between Russia and Chechenia – Strategies, Achievements and Future Problems. In: Ole Høiris and Sefa Martin Yürükel (eds.), *Contrasts and Solutions in the Caucasus*, Aarhus University Press.
- Magnusson, Märta-Lisa (1999). The Failure of Conflict Prevention and Management – The Case of Chechnya. Part 1: Conflict Assessment and Pre-War Escalation. In: Tom Trier & Lars Funch Hansen, *Conflict and forced displacement in the Caucasus*. Danish Refugee Council, Copenhagen 1999
- Faurby, Ib and Märta-Lisa Magnusson. (1999). The Battle(s) of Grozny, *Baltic Defence Review*, No. 2, pp. 75-87.
- Magnusson, Märta-Lisa og Ib Faurby. (1999), Endløsning i Tjetjenien? *Udenrigs*, nr. 4, s. 39-52. <https://web.archive.org/web/20051219131102/http://kaukasus.dk/publikation7.htm>
- Magnusson, Märta-Lisa og Ib Faurby. (2000). Hvorfor ville russerne krig? Mediernes rolle under de to russisk-tjetjenske krige, *Nordisk Østforum*, nr. 3, pp. 31-46. <https://web.archive.org/web/20051219135027/http://kaukasus.dk/publikation20.htm>
- Faurby, Ib og Märta-Lisa Magnusson. (2000). Europarådet, Rusland og krigene i Tjetjenien. *Udenrigs* nr. 2. (Sovet Evropi, Rossia i voyny v Chechne) <https://web.archive.org/web/20051219142443/http://kaukasus.dk/publikation15.htm>
- Magnusson, Märta-Lisa (2000). Comments on Contributions, In: *International Community and Strategies for Peace and Stability in and around Chechnia* (On the Results of the Joint Conference organized by the Swedish Institute of International Affairs and the Journal Central Asia and the Caucasus. Central Asia and the Caucasus. Journal of Social and Political Studies, no. 4. pp. 115-116.
- Magnusson, Märta-Lisa (2003). Karabakh- den besværlige brik i de stores spil. I: Ib Faurby og Märta-Lisa Magnusson (red.), *Korsvej og minefelt. Kultur og konflikt i Kaukasus*. Århus: Systime, s. 166- 213.

- Magnusson, Märta-Lisa (2006). _Prospects for peace in Chechnya. In: Rita Grünenfelder and Heinz Krummenacher (eds.): *Searching for peace in Chechnya – Swiss Initiatives and Experiences*. Swiss Peace Conference, pp. 4-13. https://www.files.ethz.ch/isn/26646/CP_2006Jahreskonferenz.pdf
- Magnusson, Märta-Lisa. (2010). Why No Settlement in the Nagorno-Karabakh Conflict? – Which are the obstacles to a negotiated solution? In: Vamling, K. (ed.) *Language, History and Cultural Identities in the Caucasus. Papers from the Conference, June 17-19, 2005* Malmö University. Caucasus Studies 2. Malmö: Department of IMER, Malmö University, pp. 114-143. <http://dspace.mah.se/handle/2043/12518>
- Magnusson, Märta-Lisa. (2014). De facto' states in the context of the current international law and international politics (2014). Paper prepared for the international conference 'De facto entities in the post-Soviet space: Dynamics and Prospects', September 4-5, 2014, Sevan, Armenia. Academia.edu
- Märta-Lisa Magnusson. (2016). Georgia's territorial integrity in the context of a (changing?) normative consensus against dismemberment of existing states. Paper presented at Seminar on 'State and Society Building in Georgia: Context and Challenges', *The Danish Foreign Policy Society and European Foundation*. academia.edu

(tom sida)

Imperieopløsning i frøperspektiv

Ib Faurby

Sovjetunionens opløsning var den mest dramatiske ændring af det internationale politiske system i anden halvdel af det 20. århundrede. Ingen havde forudset dette drama. Lige siden Oktoberrevolutionen i 1917 var der ganske vist nogle, der havde spået, at det sovjetiske system ville bryde sammen, men aldrig hvornår og hvordan. Winston Churchill afviste at forudsige Ruslands udvikling, for Rusland var “a riddle wrapped in a mystery inside an enigma”. Mange – inklusive os, der underviste i international politik – betragtede det bilaterale forhold mellem supermagterne USA og Sovjetunionen som et grundvilkår i international politik – i hvert fald i den fremtid, det gav mening at forholde sig til.

For mit eget vedkommende var arbejdet med Sovjetunionen oprindelig begrænset til kernevåbenstrategi og nedrustning på kernevåbenområdet. Jeg havde dog sammen med professor Erling Bjøl besøgt Sovjetunionen et par gange. Dels som amanuensis, da Bjøl i foråret 1970 arrangerede en rejse for et hold studenter til Leningrad, Tallinn og Tartu samt Moskva; dels som nytiltrådt medarbejder på *Politiken* som “føl”, da Bjøl i februar 1986 var på reportagerejse til Moskva for at vurdere betydningen af den nytiltrådte generalsekretær for Sovjetunionens Kommunistiske Parti (SUKP), Mikhail Gorbatsjov, og hans politik.

I de mellemliggende år besøgte jeg Sovjetunionen flere gange bl.a. til International Political Science Associations problematiske kongres i Moskva i 1979, hvor værterne henlagde møderne om de mere kontroversielle emner til små og afsidesliggende lokaler. Med et stipendium under det Dansk-Sovjetiske Kulturprogram besøgte jeg i foråret 1987 bl.a. Institut for Verdensøkonomi og Internationale Forbindelser samt USA-Canada Institut i Moskva for at drøfte rustningskontrol med forskerne dér. I 1991 dækkede jeg OSCEs Menneskeretskonference i Moskva for *Politiken*. Mange fandt det direkte respektløst over for den sovjetiske befolkning at henlægge en officiel, international konference om menneskerettigheder til Moskva.

Som konsulent på Forsvarsakademiet fra 1997 til 2007, deltog jeg i Forsvarskommandoens stabsdrøftelser med Den Russiske Generalstab, hvis ledelse udtrykte bekymring over den kinesiske indflydelse i det tyndt be-

folkede Sibirien. På en skole for “fredsbevarende operationer” fik vi indtryk af en mere traditionel militær tilgang til sådanne operationer. Siden besøgte jeg med Forsvarsakademiets Stabskursus de tre baltiske lande samt Ukraine, Moskva og Skt. Petersborg, herunder det, der stadig hed Leningrads Militær-distrikt.

Kendskabet i Vesten til de interne forhold i Sovjetunionen, herunder landets etniske mangfoldighed, var stærkt begrænset. Det var forbeholdt enkelte diplomater, efterretningsfolk og specialiserede forskere og journalister. Selv efter Gorbatsjov med sine nye ideer var blevet general-sekretær for SUKP, var bemandingen på den danske ambassade i Moskva ikke større end på ambassaden i Wien. En leder herom i *Politiken* bidrog formentlig til oprettelsen af én ny stilling på ambassaden, der ironisk blev kaldt “Politikens stilling”. Meget bedre var situationen dog ikke på *Politiken* selv. Til min første artikel fra Estland i 1988 sagde redaktionssekretæren på “Organet for den højeste oplysning” (som *Politiken* ynder at kalde sig): “Det er da en udmærket artikel, men hvorfor skriver du ‘russere’ i den ene sætning og ‘estere’ i den anden? De er da russere alle sammen, ikke?”

Sovjetunionen var et multinationalt imperium med flere end ét hundrede forskellige nationaliteter. Det kommunistiske styre antog, at socialisme, industrialisering og planøkonomi med tiden ville skabe en fælles sovjet-identitet. Indtil da blev staten dog organiseret, så de ikke-russiske nationaliteter lettere lod sig kontrollere. Politisk-administrativt blev Riget opdelt i et kompliceret hierarki af unionsrepublikker, autonome republikker og autonome områder, normalt afhængigt af den pågældende befolkningsgruppes størrelse; de mindste havde ikke deres eget territorium, og grænserne mellem de enkelte områder blev ofte trukket uden smålig hensyntagen til, hvor de pågældende folkeslag faktisk levede. Og “autonomi” var ofte mere formel end reel, for oven over alting svævede SUKPs ledelse i Moskva.

De ikke-russiske folkeslag blev – først under Josef Stalin som Folkekommissær for Nationalitetsanliggender og fra 1922 som diktatorisk general-sekretær for SUKP – udsat for en systematisk russificering, undertrykkelse af religioner og forfølgelse af anderledestænkende. Hvert folkeslag blev forsynet med en “politisk korrekt fortid”. Sprogene blev ændret. Når f.eks. aserbajdsjanerne i løbet af få årtier blev tvunget til at skifte alfabet, i første omgang fra det arabiske til det latinske for kort efter til det kyrilliske, forsvandt deres historiske og litterære baggrund. Osseterne, hvis sprog tilhører den

iranske sprogstamme, blev tvunget til at skifte alfabet flere gange, indtil de så sent som i 1954 blev påtvunget det kyrilliske. Alt dette var Stalins bitre arv til eftertiden. Officielt var Sovjetunionen en ateistisk stat. Efter Unionens sammenbrud kom den meget konservative Russisk Ortodokse Kirke til ære og værdighed igen og blev en væsentlig magtfaktor – også politisk. Georgien har sin egen kristent-ortodokse kirke, mens den Armenske Apostolske Kirke af

Moske ved Terek-floden i det russisk-ortodokse Nordossetien, juni 1995.

Foto: Ib Faurby.

armenierne siges at være verdens ældste nationalkirke. I Aserbajdsjan er flertallet muslimer – langt hovedparten shiamuslimer og en femtedel sunnier. Under den etniske mobilisering fra slutningen af 1980 har flere tidligere kommunistiske ledere konverteret til deres etniske gruppes religion, således f.eks. georgieren Eduard Sjevardnadse og aserbajdsjaneren Heydar Aliyev. Trods den sammenhæng, der kan være mellem religion og etnicitet, er konflikterne og krigene Sydkaukasus ikke drevet af religiøse, men primært af etnisk-nationale modætninger.

Ukendskabet til de etniske problemer i Sovjetunionen var paradoksalt nok også udbredt i den øverste sovjetiske ledelse. Selv den nye generalsekretær, Mikhail Gorbatsjov, der var vokset op og havde indledt sin politiske karriere i Stavropol i det russiske Nordkaukasus, syntes ikke at forstå Unionens etnisk-nationale problemer. I hele sin tid som Sovjetunionens leder besøgte han kun

Transkaukasien (som vi i dag betegner som Sydkaukasus) én gang. Det var i Spitak i Armenien efter det store og ødelæggende jordskælv i december 1988. Der ankom han i øvrigt fra sit officielle besøg i USA, hvor han til en samtalepartners undren angiveligt skulle have spurgt, hvorfor USA ikke havde løst sit raceproblem ved at tildele afroamerikanerne deres egne autonome områder!

Rejser i det ukendte

Den sovjetkyndige og russisktalende lektor Märta-Lisa Magnusson fra Sydjysk Universitetscenter i Esbjerg mente, at der i Danmark var for lidt kendskab til udviklingen i Sovjetunionen uden for Moskva og Leningrad. Hun havde næse for, hvor i Unionen det gærede politisk og arrangerede i en årrække studierejser for forskere og journalister til hidtil mere eller mindre utilgængelige områder i det store land. Første gang, jeg deltog, i en af disse rejser var på en to-ugers tur i 1988, der gik til Sovjetrepublikkerne Estland, Letland og Litauen. Jeg er ikke uddannet i russisk, men har undervejs samlet russiske “brøkker” og standardudtryk op, så jeg med tiden kunne begå mig på “turistrussisk”. Fagligt var jeg dog helt afhængig af tolkning, ikke mindst Märta-Lisas.

1989

1989 blev de store omvæltningers år. Berlinmuren, symbolet på delingen mellem Øst og Vest, faldt, og udviklingen i Østeuropa var dét, der optog sindene også i Danmark. Men rundt om i Sovjetunionen gærede det. Årets grupperejse var allerede planlagt. Den gik ved månedsskiftet november/december til Georgien, Armenien og Aserbajdsjan. Det var dog så som så med planlægningen. For i det politiske kaos, der rådede i regionen, måtte alt arrangeres *ad hoc* i lyset af de lokale begivenheder, efterhånden som vi nåede frem. Det gav til gengæld muligheder, der ikke havde eksisteret i tidligere tider, og de enkelte deltagere drog i flere tilfælde ud på egen hånd eller i små grupper.

Gorbatjovs glasnost (åbenhed) og perestrojka (genopbygning) havde i 1986 åbnet sluserne for national renæssance i de ikke-russiske republikker og regioner i Sovjetunionen. Perspektivet var dog ikke ens i de tre sydkaukasiske republikker. I Georgien dejede det sig hurtigt om inddragelse af de tre autonome områder i en georgisk enhedsstat og løsrivelse fra Sovjetunionen. I Armenien drejede det sig primært om “genforening” med enklaven Nagorno Karabakh i Aserbajdsjan, hvor befolkningsflertallet var etniske armenier. I Aserbajdsjan kom den nationale mobilisering før den kom i de øvrige

muslimske republikker. Den var drevet af frygten for armensk ekspansionisme og bestræbelserne på at fastholde Nagorno Karabakh inden for Aserbajdsjan. I alle tre republikker skabte den etnisk-nationale mobilisering store interne spændinger i forhold til såvel de regerende, lokale kommunistiske partier som i forhold til den sovjetiske ledelse i Moskva.

Et centralt element i udviklingen var opgøret med undertrykkelse og andre historiske fortrædeligheder. Der var voldsomme diskussioner med brug og misbrug af selv den meget ældre historie. Det drejede sig om, hvilke folkeslag, der var kommet først til hvilke geografiske områder. Der var f.eks. en mangeårig strid mellem Armeniens og Aserbajdsjans videnskabsakademier om Nagorno Karabakh-armeniernes oprindelse. I Armenien sagde en historieprofessor, at ingen aserbajdsjaner levede i Nagorno Karabakh i det 11. århundrede, mens Aserbajdsjaner mente at Karabakh-armenierne var efterkommere af de kaukasiske albanere (ikke at forveksle med albanerne på Balkan.)

For armenierne var det armenske folkedrab i slutningen af det 19. århundrede og især i 1915 samt tabet af Østanatolien (af armenier kaldet Vestarmenien) et vedvarende traume. Mange armeniere kaldte aserbajdsjanerne for "tyrkere" og så konflikten om Nagorno Karabakh som en fortsættelse af folkedrabet.

Flere og flere republikker krævede "suverænitet", men det var ikke altid klart, hvad man mente med ordet.

Det kunne være kulturel autonomi, selvbestemmelse på visse politiske områder eller fuld selvstændighed og international anerkendelse som folkeretssubjekter. Denne såkaldte "suveræniteters parade" fik næring, da Boris Jeltsin i sin magtkamp med Gorbatsjov, opfordrede alle til at tage "så meget suverænitet, de kunne gabe over". Men da Jeltsin blev præsident for et selvstændigt Rusland, fik melodien en anden lyd. F.eks. i forhold til Tjetjenien.

1989 var også året, hvor Sovjetunionens økonomiske krise slog igennem med fuld styrke i Sydkaukasus med dramatiske fald i republikkernes økonomi og med ikke mindre dramatiske stigninger i arbejdsløsheden, der yderligere blev påvirket af de store strømme af flygtninge fra de lokale konflikter. Planøkonomien, den vidtstrakte arbejdsdeling i Unionen og transportsystemernes sammenbrud betød, at det ofte blev umuligt at sikre halvfabrikata til industriproduktionen og f.eks. kunstgødning til landbruget. Resultatet blev omfattende økonomisk nød, men præcise tal er vanskeligt at give, da man

ikke kender omfanget af den “uofficielle økonomi”, der altid har spillet en betydelig rolle i Sydkaukasus.

Georgien

Første stop på grupperejsen var Tbilisi, Georgiens hovedstad. Dér hersker en anspændt anti-russisk atmosfære, og Folkefronten har erklæret generalstrejke i Tbilisi.

Monument, der hylder “det evige venskab mellem Sovjetrepublikkerne Georgien, Armenien og Aserbajdsjan”
Foto: Ib Faurby, november 1989. Monumentet blev bombesprængt nogle år senere af ukendte gerningsmænd.

Tidligere på året – nærmere bestemt den 9. april 1989 – var sovjetiske tropper gået til angreb med spader (og angiveligt også giftgas) på en fredelig demonstration af civile georgiere. 21 personer, heraf 16 kvinder, var blevet dræbt og mange flere såret, hvoraf tre efterfølgende døde. Ingen blev draget til ansvar. Generaloberst Igor Rodionov var som chef for Det Transkaukasiske Militærdistrikt den umiddelbart ansvarlige for massakren. Men sovjetiske ledere, inkl. Mikhail Gorbatsjov, lagde skylden på “uansvarlige elementer” i den georgiske befolkning. Rodionov fik midlertidigt mindre fremtrædende poster, men i 1996 udnævnte præsident Boris Jeltsin ham til forsvarsminister.

Da vi ankommer, er pladsen, hvor massakren havde fundet sted, afspærret med høje grønne plader, så der er ikke fysiske spor af ugerningen. Men massakren bliver et vendepunkt i forholdet mellem Georgien og den

sovjetiske ledelse. Kravet om politisk uafhængighed vokser markant i den følgende tid.

*Georgiske kvinder demonstrerer foran Kunstnerenes hus i Tbilisi i protest over ineffektiviteten i den kommission, der skal opklare en række drab på deres sønner.
Foto: Ib Faurby*

Foran Kunstnerenes Hus overværer vi en demonstration af georgiske kvinder, der på 15. døgn sultestrejker i protest over ineffektiviteten i den kommission, der skal opklare en række drab på deres sønner. En talskvinde siger til os, at de lokale myndigheder og kredse i Kreml modarbejder opklaringen for at undergrave Georgiens kamp for selvstændighed. En talsmand for Det Georgiske Kommunistpartis Centralkomit  afviser i første omgang vores spørgsmål om de sultestrejkende kvinder med at spørge: “hvor sidder de kvinder?”. Let presset fortsætter han dog med at sige, at det drejede sig om “ulykkelige kvinder”, og at man ikke altid kan finde den skyldige i en drabs-sag.

Vi møder Folkefronten i et skummelt lokale. På v ggen h nger et kort, der angiveligt viser Georgiens udstrækning i det 13. og det 16.  rhundrede. Man diskuterer situationen i den autonome republik Abkhasien, hvor 44 pct. af befolkningen er georgiere, men hvor de 17 pct. abkhasere har særlige forfatningsm essige og andre privilegier. Det andet emne er Sydossetien, det autonome område i det nordlige Georgien, hvor en stor del af befolkningen ønsker l srigelse fra Georgien og sammenslutning med deres etniske f eller i Nordossetien, den autonome republik i Rusland nord for Store Kaukasus-bjergkæden. De vil hellere, som de siger, tilhøre Det store Imperium (Sovjetunionen) end Det lille Imperium (Georgien).

Folkefrontens møde november 1989.

Foto: Ib Faurby

På Folkefrontens møde beslutter man, deriblandt den senere præsident Zviad Gamsakhurdia, at gennemføre en demonstrationsmarch den følgende dag til Tskhinvali, "hovedstaden" i Sydossetien. Uvidende om, hvad der siden vil ske i Sydossetien tager vi ikke med, men vælger at blive i Tbilisi for at overvære strejken og demonstrationerne dér. (Marchen til Tskhinvali bliver i øvrigt standset ved grænsen af militsen og bevæbnede civile). Venlige mennesker tilbyder os plads på deres altan, hvorfra vi kan overvære demonstrationen foran en af regeringsbygningerne. Den georgiske politiske

ledelse er tydeligvis klemmt mellem stærke kræfter i partiet og et tiltagende folkeligt krav om vidtgående reformer eller national uafhængighed.

"Andropovs ører". Monument skabt i 1984 i anledning af generalsekretær Jurij Andropovs besøg i Georgien. Destrueret i 2005 efter beslutning af præsident Mikhail Saakashvili. I forgrunden Märta-Lisa Magnusson. Foto: Ib Faurby

Armenien

Et par dage senere ankommer vi til Armeniens hovedstad, Jerevan. Det er næsten samtidig med topmødet mellem partisekretær Mikhail Gorbatsjov og præsident George H.W. Bush på deres respektive flådefartøjer ud for Malta. Det er første, men ikke sidste gang, et sovjetisk-amerikansk topmøde bliver udråbt i den vestlige presse som “afslutningen af den kolde krig”. Det er nu ikke det, der optager armeniere og aserbajdsjanere. Det er derimod konflikten om Nagorno Karabakh, den primært armenskbefolkede enklave i Aserbajdsjan.

Jerevan er næsen totalt mørkelagt, men byen er i oprør. En stor menneskemængde (dvs. mænd) strømmer gennem gaderne fra Operapladsen og ned mod Lenin-pladsen i byens centrum. Mængden råber: “Død over Gorbatsjov!”. I den periode mener den armenske opposition, at Gorbatsjov støtter den aserbajdsjanske side i konflikten. Senere bliver det omvendt.

Armenien var og er et land geografisk placeret mellem Georgien, Tyrkiet og, Aserbajdsjan samt med en kort grænse til Iran, men uden adgang til havet. Grænsen mellem Armenien og Tyrkiet, der støtter Aserbajdsjan, er lukket, og Aserbajdsjan blokerer for transport til Armenien. De væsentligste forsyninger får Armenien via Georgien, hvad der skaber spændinger mellem Aserbajdsjan og Georgien.

Vi besøger den selvbestaltede Karabakh-komité, der kæmper for Nagorno Karabakhs sammenslutning med Armenien. Det lykkes for et par af rejsedeltagerne at komme med repræsentanter for Komiteen på en kort helikoptertur til Stepanakert, “hovedstaden” i Nagorno Karabakh.

Foran Armeniens Øverste Sovjet er der dagligt store demonstrationer med krav om “genforening” med Nagorno Karabakh. I den udmærkede restaurant i Armeniens Øverste Sovjet møder vi et par togbetjente, der fortæller om, hvordan de under deres arbejde har oplevet den aserbajdsjanske blokade mod jernbanetrafikken mellem de to republikker.

Repræsentanter for Nagorno Karabakh ankommer med helikopter fra Stepanakert for at deltage i et møde i Armeniens Øverste Sovjet, hvor de bliver accepteret som stemmeberettigede medlemmer af Sovjetten. Det er en så principiel begivenhed, at jeg mener, at Politikens læsere må delagtiggøres i den. Men det var jo før mobiltelefonernes og pc’ernes tid, så jeg må prøve den lokale telefon.

Det er i imidlertid lidt af en udfordring at telefonere i Sovjetunionen. Én ting er, at det offentlige system er teknisk forældet; noget andet, at der ikke findes telefonbøger. Det er givetvis også et udslag af den sovjetiske “del-og-hersk”-politik, at almindelige borgere ikke skal kunne ringe direkte fra den ene unionsrepublik til den anden. Partiet og de militære myndigheder har naturligvis deres egne systemer. Nogle vestlige firmaer laver egne “telefonbøger” med deres væsentligste kontakter. Mange sovjetborgere fører lister over deres kontakter. Vil man i kontakt med en person, som man ikke har på sin liste, ringer man rundt til dem, man kender, om de har det pågældende nummer. Det er en eksercits, Märta-Lisa Magnusson beherskede, og som jeg ved flere lejligheder nyder godt af, bl.a. i Moskva på hjemvejen fra Baku til en kommentar fra atomfysikeren, dissidenten og modtager af Nobels fredspris, Andrej Sakharov, få dage før hans død.

Märta-Lisa Magnusson har hjulpet mig og forudbestilt en telefonsamtale til Danmark/Politiken med det præcise tidspunkt, samtalens længde og betaling 24 timer i forvejen. Mens de øvrige deltagere i rejsen bliver siddende på tilhørerpladserne i Den Øverste Sovjet, begiver jeg mig hastigt til telefoncentralen. Det er jeg ikke ene om. Centralen er fuld af råbende og gestikulerende armeniere, der gør det umuligt at nå frem til telefonisternes luger. Jeg finder en bagindgang til telefonisterne, men bliver i første omgang afvist. Jeg lægger mig på knæ foran den nærmeste telefonistinde og trygler på en blanding af engelsk og russiske brokker om at komme til. Hun anviser mig en boks ude i forhallen. Der er imidlertid intet lys, så døren ud til larmen i forhallen må stå åben, for at jeg kan læse op af mine håndskrevne noter. Inden jeg er nået til konklusionen, bryder telefonisten i Moskva ind og siger, at min tid er opbrugt! En tilstrækkelig version af historien når dog frem til *Politiken*.

Ib Faurby prøver at få forbindelse med omverdenen via kortbølgeradio

Noget næsten tilsvarende oplever jeg i Vladikavkas, “hovedstaden” i Nord-ossetien, da jeg i 1995 skal rapportere hjem om den afsluttende fase af den anden russisk-tjetjenske krig.

Aserbajdsjan

Næste stop på rejsen er planlagt til at være Baku, hovedstaden i Aserbajdsjan. Men den aserbajdsjanske Folkefront har netop den dag som led i blokaden af Armenien besluttet at lukke lufthavnen i Baku for fly fra Armenien. Märta-Lisa Magnusson forhandler i flere timer med en ledende repræsentant for Aeroflot i Jerevan om muligheden for en om-bookning af vores rejse via en lufthavn i Rusland. Men heldigvis bliver blokaden af fly fra Jerevan ophævet den næste dag.

Vel ankommet til Baku rykker vi ind på vores hotel, der ligger ud til Lenin Pladsen. Sådan én er der også i Baku med en kæmpe statue af Lenin, der fra regeringsbygningen skuer ud over Det Kaspiske Hav. Straks efter vores ankomst begynder en større menneskemængde, omkring 30-40.000 (igen

næsten udelukkende mænd), hvoraf mange er flygtet fra Armenien, at samles på pladsen.

Vi skynder os derned, hvor vi med vores lyse hår og vestlige påklædning tydeligt stikker af fra de øvrige forsamlede. Nogle repræsentanter for Folkefronten opfordrer kraftigt et par af os til at stå samme med dem på tribunen under Leninstatuen. Med løftede knytnæver bliver der holdt taler, der gjalder ud af højtalerne. Ordene forstår vi ikke, men meningerne er klare nok. De er angreb på Armenien og lederne i Kreml, deriblandt utvivlsomt også Gorbatjov.

Demonstration på Lenin pladsen i Baku. Mange af demonstranterne er flygtet fra Armenien. Foto: Ib Faurby

Med løftede knytnæver bliver der holdt taler, der gjalder ud af højttalerne. Ordene forstår vi ikke, men meningerne er klare nok. Foto: Ib Faurby

Oplevelsen illustrerer et generelt problem for journalister og andre iagttagere af konflikter, som vi oplever gentagne gange under rejsen, nemlig at blive part i konflikterne eller i det mindste taget til indtægt for parternes synspunkter.

Dagen efter oplevelsen på Lenin-pladsen beslutter fire af os at tage til Sumgait. Det er byen, de færreste har hørt om før februar 1988, hvor den fik sin herostratiske berømmelse og plads i verdenshistorien som skuepladsen for den massakre, der mere end nogen anden enkeltbegivenhed skærpede krisen mellem sovjetrepublikkerne Armenien og Aserbajdsjan, så den lige siden har forekommet uløselig.

Sumgait, nord for Baku ved kysten til Det Kaspiske Hav, var tænkt som en moderne sovjetisk industriby. Den blev befolket af tidligere politiske fanger, aserbajdsjanere, der var flygtet fra Armenien, og fattige armenske "gæstearbejdere" fra Nagorno Karabakh. Befolkningstallet eksploderede, og drømmen endte som et mareridt. Der blev boligmangel, og Sumgait blev, takket være olie- og anden kemisk industri, en af de mest forurenede byer i Sovjetunionen og – ifølge Kaukasus-eksperten Thomas de Waal – med en børnedødelighed så høj, at der blev etableret en særlig kirkegård for børn.

Der har i længere tid været voldelige sammenstød i Aserbajdsjan mellem aserbajdsjanere på den ene side og armeniere og Karabakh-armeniere på den

anden. Men mellem den 27. og 28. februar 1988 gennemførte aserbajdsjanere i Sumgait, hvad de sovjetiske medier efterfølgende betegnede som en “anti-armensk pogrom”. Ifølge officielle opgørelser blev 26 armeniere og seks aserbajdsjanere dræbt. Og flere end 200 såret. Rygterne taler om langt større tal. Fra aserbajdsjansk side blev det hævdet, dels at der var tale om en reaktion på en “pogrom” mod aserbajdsjanere i det omstridte Nagorno Karabakh, der havde kostet en 16-årig og en 18-årig aserbajdsjaner live; dels at fem af de armeniere, der døde i Sumgait, var blev myrdet af armeniere.

Den umiddelbare virkning af massakren i Sumgait blev masseflugt af armeniere ikke bare fra Sumgait, men fra hele Aserbajdsjan. Modsat flygtede i titusindvis af aserbajdsjanere fra Armenien til Aserbajdsjan eller Rusland. I første omgang flygtede op mod en halv million mennesker fra de to republikker eller blevet fordrevet med magt. Siden, da det kom til krig, fordobledes antallet.

Det blinde, fanatiske had mellem befolkningsgrupperne syd for Kaukasusbjergene er skræmmende og dybest set uforståeligt for koldsindige skandinaver, hvis referenceramme er den demokratiske velfærdsstat. Hvordan og hvorfor kunne de bestialske mord i Sumgait finde sted? Kan svaret findes på stedet? Er det ikke værd at prøve, når man alligevel er i Aserbajdsjan?

Sumgait ligger ved Det Kaspiske Hav ca. 30 km. nord for Baku. Byen er helt domineret af olieindustri, jern-, stål- og aluminiumsværker samt kemiske industri, der bl.a. fremstiller syntetisk gummi. En aserbajdsjansk historiker fortæller, at der i Sumgait findes den største koncentration i hele verden af virksomheder, der producerer sundhedsfarlige kemiske stoffer. Hvordan det så end er beregnet?

Byen blev grundlagt i 1949 og er så deprimerende historieløs, som nogen sovjetisk industriby overhovedet kan være. Grå, beskidt og stinkende uden et eneste forsonende træk på denne grå decemberdag. Olieindustri er ikke nogen æstetisk oplevelse noget sted i verden, men i Sumgait har den tilmed alle tegn på forfald. Dårlig vedligeholdelse og intet grundlag for nye investeringer da olieforekomsterne snart vil være udtømte – troede man, indtil udenlandske firmaer begyndt at lede efter olie offshore. I 1989 er der ingen spor af olie-rigdomme. For centralmagten i Moskva har kun betalt en fjerdedel af verdensmarkedsprisen til Aserbajdsjan for republikkens olie. Byens boligområde er en ensartet, grå masse af lejekaserner, hvis trøstesløse monotoni kun afbrydes

af vasketøjet på de altaner, der i sovjetisk boligbyggeri gør det ud for pulterkammer, viktualierum og tørreplads.

Vi – fire deltagere i rejsen – havde oprindelig tænkt os at tage rutebilen fra Baku, men beslutter i stedet at tage en taxa, hvad vi siden bliver taknemmelige for. Turen foregår naturligvis ikke efter taxameter, men på grundlag af en forhandling med chaufføren. Med den nye turistikurs på rubler betyder det, at han får en dagløn, der svarer til to ugers løn for en sovjetisk industriarbejder, og vi betaler, hvad der svarer til en tur fra Rådhuspladsen til Kastrup Lufthavn og tilbage igen.

Efter en rundtur i industri- og boligområder beslutter vi at standse ved markedet i byens centrum. Det måtte vel være det letteste sted at komme i kontakt med folk? Fra det øjeblik vi stiger ud af taxaen, og til vi noget tidligere end planlagt atter sidder i den, er alle øjne inden for synsvidde rettet mod os. For her kommer normalt ingen fremmede. Og de, der gør, kommer her kun af én grund. Nemlig den massakre, hvis omtale i vestlige medier har vakt stor harme i byens aserbajdsjanske befolkning.

Vi køber valnødder ved en ældre bondekones bod, og hun pakker dem ind i et kræmmerhus af avispapir. Men ingen af de mange øjnes indehavere tror, at det er formålet med vores besøg. En lille forretning, der ikke er mere end et skur med glastruder, fyldes op med tilhørere i samme øjeblik, vi henvender os til ekspedienten. Ude igen køber vi en portion tomater, der bliver pakket ind i gråt papir. De farvestrålende grøntsager kan tjene som et påskud for at tage et billede. Tror jeg. Det forhindres imidlertid af en hånd tilhørende en mand, hvis ord ikke kræver oversættelse.

En af de handlende er dog villig til at tale. Jo, han havde da haft venner blandt byens tidligere armenske befolkning, når han at sige, inden kødranden bliver for stor og anmassende. En vredsladen mand, der hidtil har krabbet rundt i kanten af de nysgerrige, tager ordet og siger, at han dagligt ringer til sine armenske venner, der nu bor i Armenien. Det er en åbenlys usandhed.

Diskussionen får imidlertid en brat ende, da en stærkt ophidset mand griber ind. Vores forklaring om, at vi naturligvis kun er kommet for at høre sumgaitborgernes version af, hvad der skete for knap to år siden, afvises med en umisforståelig håndbevægelse og ordene: “Der er overhovedet ingen grund til at rende rundt her og stille spørgsmål. I kan blot skrive i jeres aviser, at armenierne er umennesker, der alle skal udryddes fra jordens overflade”.

Stemningen er mildt sagt ikke behagelig. Vores taxichauffør, der i begyndelsen har slentret rundt på egen hånd, er kommet til. Han mener, vi bør gå tilbage til bilen. Direkte og straks. Der står ganske vist en militssoldat et par boder længere henne, men utallige beretninger om militsens passivitet under tidligere begivenheder dukker op i erindringen. Og selv i bedste fald ville militsens beskyttelse være problematisk, da vi ikke har visum til at bevæge os uden for Baku. Tanken om et besøg i detentionen – eller hvad en celle måtte hedde i Sumgait – er heller ikke det mest tillokkende. Så det bliver hurtigt ind i taxaen under overvågning af, hvad der forekommer at være mindst hundred par øjne.

Sumgait – et miljø, der skaber grobund for fanatisme og vold. Foto: Ib Faurby

Hysterisk? Måske. Det går hurtigt ud af byen. Er chaufføren blot ude på at sikre sin hyre så hurtigt som muligt? Svaret kommer, da vi nærmer os Baku. Chaufføren bliver snakkesalig igen. Han tilbyder en byrundtur inden for det aftalte beløb. På eget initiativ viser han os rundt i en af byens moskeer.

Men gav besøget i Sumgait så svar på, hvorfor massakren i februar 1988 kunne finde sted? Både ja og nej. Nej, fordi en sådan uhyrlighed næppe lader sig ”forstå” – og da slet ikke efter et par timers tilfældigt besøg. Og så måske alligevel, fordi Sumgait viste sig at være et uhyggeligt godt eksempel på et miljø, der skaber grobund for fanatisme og vold.

I Moskva bor Gassan Guseinov. Han er medlem af en privat forskergruppe, der studerer de etniske problemer i Sovjetunionen. Som aserbajdsjansk jøde – dvs. med en jødisk mor og aserbajdsjansk far – har han også en personlig interesse i disse spørgsmål. Med henvisning til bl.a. massakren i Sumgait siger han:

Før revolutionen og op til 1930'erne levede de etniske grupper side om side. F.eks. var armenierne den største etniske gruppe i Tbilisi, og Baku var en ægte 'international' by, men siden ændrede det sig. Fra 1930'erne og frem førte de centrale myndigheder en politik, der gennemtvang både en opdeling mellem de etniske grupper og en undertrykkelse af de enkelte gruppers særpræg. Det førte til polarisering.

En medvirkende faktor er ejendomsforholdene. Når den enkelte intet ejer, bliver han eller hun meget mere optaget af sin etniske gruppes territorium. Dertil kommer så industrialiseringen og 'desurbaniseringen', dvs. byernes opløsning som menneskelige miljøer. Imposante bygninger i forfald, rædselsfulde masseboliger og arbejdsløshed. Man kan ikke være et individ under disse forhold. Hér er ingen muligheder for et 'civilsamfund'. Massebevidstheden søger efter konkrete personer, man kan give skylden for sin elendighed, for den nedværdigende og håbløse tilstand – og det bliver ofte andre etniske grupper. Det er sådant et miljø, vi møder i Sumgait.

I lufthavnen

Hjemrejsen til København skal foregå med fly fra Baku via Moskva. Da vi ankommer til lufthavnen, er afgangshallen blokeret af et stort antal personer med tasker og kasser med frugt og grønt. Det er bønder og folk med små, private jordlodder på vej til Moskva for at sælge deres varer på markeder i Moskva. Det centralt fastlagte prissystem, der ikke var blevet reguleret i forhold til den reelle prisudvikling, betyder, at man kan flyve de knap 2.000 kilometer fra Baku til Moskva, sælge sine varer på markederne i Moskva og flyve hjem igen med fortjeneste. Det er en ren underskudsforretning for Aeroflot, der derfor har hævet billetpriserne. Men det vil de handlende ikke acceptere og har derfor blokeret lufthavnen. Det er en koordineret aktion. En ældre, stor hvidhåret mand leder aktionen og forhandler med Aeroflots lokale repræsentant. Hvad resultatet bliver, får vi aldrig at vide, men kommer med stor forsinkelse afsted med vores forudbetalte billetter.

Mens vi i lufthavnen venter på det fly, der skal bringe os til Moskva, ser vi en gruppe aserbajdsjanske soldater, der er på vej fra terminalen til et militært transportfly, bryde ud af geledet, løbe og kravle over hegnet, der omgiver lufthavnen. Andre hopper ud af terminalbygningen via taget på en lavere bygning og slutter sig til de andre desertører. Uden for lufthavnsområdet holder nogle lastbiler og et par busser, der i stor hast kører dem bort. Der er

tale om et kompagni aserbajdsjanske soldater fra Den Sovjetiske Hær, der skal afløse et kompagni i Polen.

Aftenen forinden har en repræsentant for Folkefronten fortalt et par af os, at Folkefronten opfordrer aserbajdsjaner i Den Sovjetiske Hær til at desertere for at kunne danne grundlag for det fremtidige, uafhængige Aserbajdsjans forsvar.

Hæren og unionen

Den sovjetiske hær havde været en afgørende del af det politiske system. Ikke kun som et udenrigspolitisk instrument og værn mod udefrakommende trusler, men i høj grad også som et internt kontrolinstrument og et instrument til integration af Unionens mange forskellige folkeslag. Men såvel Hæren som de øvrige værn var helt domineret af etniske russere og i anden omgang af andre slaver. Officerskorpset og de højteknologisk værn samt elitenhederne havde en klar overvægt af etniske slaver på alle niveauer. Andre folkeslag, ikke mindst muslimerne, gjorde fortrinsvis tjeneste i militært mindre krævede enheder som f.eks. konstruktionsbrigader. Hvortil kom, at kommandosproget var russisk, hvad ikke alle ikke-slaver beherskede.

Uddannelse og stationering af værnepligtige foregik som oftest i en helt anden del af Unionen, end der, hvor de var hjemmehørende. Værnepligtstiden var to år, og den var særdeles ubehagelig og ofte meget nedværdigende. Et særligt og udbredt fænomen var “dedovsjtjina”, betegnelsen for ældre soldaters ekstreme “mobning” og direkte vold mod yngre soldater, som cheferne ikke greb ind over for. Der er tegn på, at ydmygelserne især ramte etniske minoriteter, herunder ikke mindst muslimske rekrutter. Under perestrojka krævede flere og flere republikker, at deres værnepligtige bliver uddannet og stationeret i deres hjemrepublikker.

Krigen i Afghanistan (1979-89) fik afgørende indflydelse på mange soldaters holdning til politik i almindelighed og militærtjeneste i særdeleshed. Unge mænd, der havde gjort tjeneste i Afghanistan, de såkaldte “afgantsy”, hvoraf mange havde fået fysiske og psykiske skader, fortalte åbent om deres oplevelser og demonstrerede mod krigen rundt om i Sovjetunionen. For de aserbajdsjanske soldater havde det i mange tilfælde også været et problem at skulle kæmpe mod muslimske “brødre” i Afghanistan.

Andre måder

De årlige grupperejserne til de sovjetiske provinser fortsatte, indtil Märta-Lisa Magnusson og jeg i 2001 blev nægtet visum til Rusland (ligesom journalisten Vibeke Sperling var blevet det tidligere). Ingen af os fik forklaring på visumnægtelsen, men vi var ikke i tvivl om, at det skyldtes vores skrivelser om krigen i Tjetjenien, som vi én af gangene havde besøgt uden visum i forbindelse med en konference i Vladikavkas, Nordossetiens "hovedstad" og hovedkvarter for Den Russiske Hær i Nordkaukasus

I de følgende år koncentrerede jeg mig om Baltikum, Georgien og Armenien, som jeg besøgte flere gange til konferencer og på private rejser, men desværre kom jeg aldrig tilbage til Aserbajdsjan.

I februar 1995 blev jeg inviteret med på forsvarsminister Hans Hækkerups officielle rejse til Georgien. Formålet var at besøge den daværende FN-mission UNOMIG (United Nations Observer Mission to Georgia) på grænsen til Abkhasien, der blev ledet af den danske brigadegeneral John Hvidegaard. I Tbilisi mødte vi bl.a. den georgiske forsvarsminister og lederen af Statsrådet, den senere præsident Eduard Sjevardnadse.

Georgiens partileder og tidligere KGB-chef, Sjevardnadse, blev Gorbatsjovs udenrigsminister i juli 1985. Han fik et stadig mere tillidsfuldt samarbejde med vestlige kolleger, først og fremmest USA's George Shultz og James Baker. Der var dem, der mente, at han og ikke Gorbatsjov i december 1990 burde have fået Nobels Fredspris. Hjemme i Sovjetunionen var der imidlertid politiske og militære modstandere, der betragtede hans politik som et forræderi, hvis virkninger kunne sammenlignes med, at Sovjetunionen havde tabt en tredje verdenskrig. I december 1990 advarede han i en stærkt følelsesladet tale i Folkekongressen om faren for et kup. Han trak sig tilbage fra udenrigsministerposten og vendte tilbage til Georgien.

Da den danske delegation møder Sjevardnadse, ser han meget træt ud. Ansigtet er blevet kraftigere og der er tyndet ud i den hvide hårpragt. Der er en kortvarig gnist i øjnene da han hilser på Hans Hækkerup. Men smilet er blevet til formel høflighed, inden han når til delegationens sidste deltager.

Den interne modstand, de uoverskuelige økonomiske problemer og den georgisk-abkhasiske krig har fået den tidligere verdensmand til at skærpe den nationalistiske retorik. Og den tidligere ateist har ladet sig døbe i Den Georgiske Ortodokse Kirke. I anden sammenhæng har han sagt: "Nu har jeg

en ikon i mit kontor, men der var engang, hvor jeg havde Stalins portræt på væggen”.

UNOMIG havde til formål at observere den russiske “fredsbevarende” styrke i Abkhasien. Hans Hækkerup og John Hvidegaard mente, at en egentlig fredsbevarende operation fra FN ville have været at foretrække, men det havde ikke været politisk muligt. Hvidegaard erklærede sig dog tilfreds med samarbejdet med russerne under general Jakusjev, selvom deres mission var mere “robust”, end en FN-styrke ville have været. Russerne kunne f.eks. gennemføre forebyggende angreb, hvis de følte sig truet.

UNOMIG blev afviklet i juni 2009, da der ikke længere kunne opnås enighed i FNs Sikkerhedsråd om forlængelse af mandatet efter den russisk-georgiske krig i 2008, der reelt havde gjort Abkhasien og Sydossetien til russiske lydstater.

Ikke mindst Søren Theisens store kendskab til steder og personer i Georgien og især i Armenien var en uvurderlig hjælp i forbindelse med flere af mine rejser. Søren Theisens armenske ven, Vahagn Barseghyan, inviterede mig med til sin datters bryllup og skaffede kontakt til antropologen Levon Abrahamian samt en række partiledere. Vahagn Barseghyan var også afgørende for en senere rejse til Armenien.

Festdag i Jerevan. Vahagn Barseghyan inviterede mig med til sin datters bryllup. Foto: Ib Faurby

Det blev også til tre rejser sammen med min hustru, Elisabeth til Krim inden den russiske erobring. De to gange var jeg rejseleder og to gange var det med venner og bekendte som deltagere. Efter 10 år fik jeg igen mulighed for almindelige turistrejser i Rusland, bl.a. et krydstogt på Volga fra Moskva til Astrakan. Sammen med Elisabeth, der havde været med i Moskva i 1979, genså vi et stærkt forandret Rusland.

Tiden, der fulgte

Hjemkommet fra grupperejsen til Kaukasien i 1989 skrev jeg en analyse i Politiken. Den konkluderede, at der var fare for borgerkrig i regionen. Det viste sig desværre at holde stik.

Det kom til omfattende interne uroligheder i Georgien og krige med Sydossetien (1991-92) og Abkhasien (1992-93). Sydossetien blev støttet af russiske militære styrker. Krigen blev en af de mindst blodige krig i Kaukasien, men ca. 60.000 osseter flygtede fra det egentlige Georgien, mens 23.000 georgier flygtede fra Sydossetien. Krigen i Abkhasien blev til gengæld meget blodig med mange dræbte. Abkhaserne blev støttet af "frivillige" fra Rusland, bl.a. kosakker og tjetjenske krigere. 250.000 georgiere flygtede eller blev fordrevet.

Georgiens præsident, Mikheil Saakashvili, havde straks efter sin magtovertagelse i januar 2004 lovet at sikre en fuldstændig integration af de autonome områder i Georgien. Det lykkedes uden brug af militære styrker i det lille Ajarien på grænsen til Tyrkiet, men siden gik det galt. Saakashvili troede, han kunne fortsætte succesen i forhold til Sydossetien og siden Abkhasien, men det lykkedes ikke.

Rusland havde under påskud af en militær øvelse i Nordkaukasus samlet en stor styrke nord for Georgien. Saakashvili gik i den russiske fælde. Han forestillede sig tilsyneladende, at USAs interesse i Georgien, ville afholde russerne for at angribe – ja måske endog komme Georgien til militær undsætning, men det skete ikke. Rusland angreb og vandt krige i løbet af fem dage. Abkhasien og Sydossetien blev russiske lydstater. Krigen førte endnu en gang til strømme af flygtninge og internt fordrevne.

En væsentlig baggrund for den russiske militære indgriben i Georgien var beslutningen på NATOs topmøde i Budapest i april 2008, hvor alliancen bød Georgiens og Ukraines ønsker om medlemskab velkommen, men dog undlod at give de to lande en NATO Membership Plan. Ruslands Præsident Vladimir

Putin og udenrigsminister Sergej Lavrov havde i den forudgående tid advaret NATO mod at imødekomme Georgien og Ukraines ønsker om tilnærmelse til alliancen.

Konflikten om Nagorno Karabakh udviklede sig i de følgende år til en regulær krig mellem Armenien og Aserbajdsjan med endnu flere flygtninge og internt fordrevne. Sammen med de tidligere flygtninge og fordrevne blev det til i alt godt én million.

Armenien og Karabakh-armenierne erobrede i kraft af deres større militære kompetence ca. 20 pct. af det aserbajdsjanskes territorium, selvom Aserbajdsjan havde overtaget betydelige mængder af efterladt sovjetisk militært materiel. Trods omfattende internationale forhandlinger er det kun blevet till våbenhviler, der er blevet brudt flere gange.

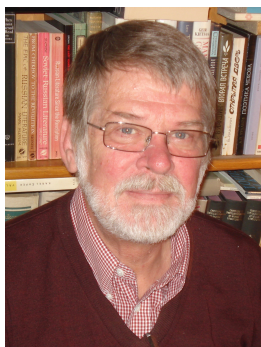
Aserbajdsjan har fortsat blokaden af Armenien. Således er den store olierørledning fra Baku via Tbilisi til den tyrkiske middelhavsby Ceyhan ført i en bue uden om Armenien. Armenien står i imidlertid på længere sigt med et større problem. For det er et spørgsmål, hvor længe Aserbajdsjan med sine store olieindtægter og militære opbygning vil acceptere den armenske besættelse. Det seneste eksempel er Aserbajdsjans anskaffelse og brug af militære droner mod Nagorno Karabakh.

Litteratur

- Cornell, Svante E. (2011). *Azerbaijan Since Independence*. Armonk, New York: M.E. Sharpe.
- Cornell, Svante E & Frederick Starr (eds.). (2009). *The Guns of August 2008. Russia's War in Georgia*. Studies of Central Asia and the Caucasus, Armonk, N.Y. M. E. Sharpe.
- de Waal, Thomas. (2003). *Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New York & London, New York University Press.
- de Waal, Thomas. (2010). *The Caucasus. An Introduction*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Faurby, Ib. (1989a). En dag i Sumgait, *Vindue mod øst*, Nr. 11, s. 19-20.
- Faurby, Ib. (1993) Glasnost og de væbnede styrker. I: Steffensen, Eigil, (red.), (1993). *Magt og mening. Ruslands vej til ytringsfrihed*. København: Gyldendal, s. 245-276.
- Faurby, Ib. (2001). Ruslands væbnede styrker i krise og krig. *Politica*, nr. 2, pp. 166-77.
- Faurby, Ib. (1996). Militærets rolle i det russiske samfund. I: Märta-Lisa Magnusson (red.), *Rusland – et åbent samfund?*. Esbjerg: Sydjysk Universitetscenters Forlag, pp. 79-113.

- Faurby, Ib. (2003). Det storpolitiske spil om Kaukasus. I: Ib Faurby og Märta-Lisa Magnusson, (red.) *Korsvej og Minefelt. Kultur og konflikt i Kaukasus*: Århus, Systime Academic. pp. 288-324.
- Faurby, Ib. (2003). Den tjetjenske tragedie. I: Ib Faurby og Märta-Lisa Magnusson, (red.) *Korsvej og Minefelt. Kultur og konflikt i Kaukasus*: Århus, Systime Academic pp. 259-287.
- Faurby, Ib. (2006). *Det politiske spil om Kaukasus*. København: Forsvarets Oplysning- og Velfærdstjeneste, FOV.
- Mouritzen, Hans and Anders Wivel. (2012). *Explaining Foreign Policy. International Diplomacy and the Russo-Georgian War*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers
- Shahmuratian, Samuel (ed.), (1990). The Sumgait Tragedy, Vol I. *Eyewitness Accounts*. The Zoryan Institute.

Kort om författaren

Ib Faurby

Ib Faurby är cand.scient. pol och har varit lektor på Institut for Statskundskab, Århus Universitet, sekretariatschef på Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, chef för Forsvarsakademiens Institut for Militærhistorie och ledare av Forsvarschefens Sikkerhedspolitiske Kursus. 1982-97 var han ledarskribent vid dagbladet Politiken. I perioden 1999-2003 var han ordförande för Dansk Selskab for Kaukasusforskning. Ib Faurby har skrivit ett stort antal tidskriftsartiklar, bokkapitel och en bok om konflikterna i Kaukasus, om säkerhetspolitiska ämnen samt om dansk och rysk utrikespolitik.

Valda arbeten

Faurby, Ib. (1989). En dag i Sumgait, *Vindue mod øst*, Nr. 11, s. 19-20.

Faurby, Ib. (1996). Krigen i Tjetjenien: Baggrund, operationer og fremtidsudsigter. *Kungl. Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift*, 3. häfte, 13-35.

Faurby, Ib (1996): Militærets rolle i det russiske samfund. I: Magnusson, Märta-Lisa. (red.), *Rusland – et åbent samfund?* Esbjerg: Sydjysk Universitetscenters Forlag, 79-113.

Faurby, Ib. (1997). The Failure of Conflict Prevention and Management: The Case of Chechnya: International Reactions to the War. In: Tom Trier & Lars Funch Hansen (eds.), *Conflict and Forced Displacement in the Caucasus*. Copenhagen: Danish Refugee Council, pp. 72-81.

Faurby, Ib og Märta-Lisa Magnusson. (1999). Endløsning i Tjetjenien? *Udenrigs*, nr. 4, pp. 39-52.

Faurby, Ib (in co-operation with Märta-Lisa Magnusson) (1999). The Battle(s) of Groznyj. *Baltic Defence Review*, 2. pp. 75-88.

Faurby Ib og Märta-Lisa Magnusson. (2000). Europarådet, Rusland og krigene i Tjetjenien, *Udenrigs*, nr. 2, pp. 39-51. (Sovet Jevropy, Rossija i vojny v Chechne) <https://web.archive.org/web/20051219142443/http://kaukasus.dk/publikation15.htm>

Faurby, Ib og Märta-Lisa Magnusson. (2000). Hvorfor ville russerne krig? Mediernes rolle under de to russisk-tjetjenske krige, *Nordisk Østforum*, nr. 3, pp. 31-46. <https://web.archive.org/web/20051219135027/http://kaukasus.dk/publikation20.htm>

Faurby, Ib. (2001). Ruslands væbnede styrker i krise og krig. *Politica*, nr. 2, pp. 166-177.

- Faurby, Ib. (2002). International Law, Human Rights and the Wars in Chechnya. *Baltic Defence Review*, nr. 7, 103-113.
- Faurby, Ib og Magnusson, Märta-Lisa, (red.) (2003). Korsvej og minefelt. Kultur og konflikt i Kaukasus. Århus: Systime.
- Faurby, Ib. (2006). *Det politiske spil om Kaukasus*. København: Forsvarets Oplysning-og Velfærdstjeneste, FOV.
- Faurby, Ib. (2010). Human Rights, Terrorism, and the Destruction of Chechnya, I: Vamling, K. (red.) *History and Cultural Identities in the Caucasus*: papers from the conference, June 17-19 2005, Caucasus Studies 2, Dept. of International Migration and Ethnic Relations, Malmö University, pp.105-113. <http://dspace.mah.se/handle/2043/12518>

Fyra år som förändrade Georgiens identitet

Karina Vamling

Språkliga förändringar sker i regel mycket långsamt, men när man blickar ett trettiotal år tillbaka i tiden till 1987 är det slående hur mycket och hur snabbt situationen har förändrats i grunden i Georgien. Givetvis var det inte de språkliga förändringarna i sig som var drivande, men de avspeglar tydligt de snabba omvälvningar som inträffade på bara ett par års tid. I några fall blev dock språkpolitiska frågor viktiga faktorer i de konflikter som utvecklades i regionen. I det här kapitlet belyser jag brytningstiden 1987–1990, de sista åren av sovjettiden, och reflekterar utifrån personliga erfarenheter över hur språk och identitet förändrades i Georgien.

Periodens ledstjärna som lanserats av president Michail Gorbatsjov och som uppmärksammades även utanför Sovjetunionen var *perestrojka*, på georgiska *gardakmna*, det vill säga en “omvandling” av samhället. Periodens andra ledord *glasnost’ (sadzjarooba)* var den nya öppenheten. Under de här få åren sker en nedmontering av den sovjetryska dominansen och det växer fram en rörelse som med stor kraft för fram den georgiska kulturen och det georgiska språket.

När jag anlände till Tbilisi i februari 1987 kom jag till unionsrepubliken Georgien – Georgiska Socialistiska Sovjetrepubliken (GSSR) – som åtminstone på ytan var sovjetisk och ryskdominerad. Med tre års tidigare vistelse i Moskva, både som utbytesstudent och senare anställd som översättare på ett sovjetiskt förlag, var inte livet inom det sovjetiska systemet främmande för mig. Jag var van vid avståndstagandet och misstänksamheten mot utlänningar, vid knappheten på allehanda konsumtionsvaror och vid att det fanns slutna kretsar av människor som man aldrig fick kontakt med. Det fanns specialaffärer med förtäckta fönster som man inte hade tillträde till med sina stipendierubler, samtidigt som det fanns en särskild affär med lyxartiklar och utländska varor där bara utlänningar med västvaluta kunde handla. Det fanns alltså många strukturer som jag kände igen, men ändå var Georgien annorlunda. Även i det sovjetiska Georgien fanns något som gjorde att man kände sig mer “hemma” än i Moskva: mindre misstänksamhet, mer öppenhet och vilja till kontakt. Det fanns inte en rädsla för att bjuda hem mig eller att träffa mig utan någon annan närvarande, något som jag ofta hade varit med om i Moskva. Samtidigt kunde

*Studier i georgiska på Tbilisiuniversitetet med
lektor Inesa Kiknadze*

*Arbetsplatsen hemma på studenthuset i
Baghebi, Tbilisi*

Handledning hemma hos prof. Nani Chanishvili

Arbete med språklig datainsamling

man uppleva Georgien som ett mer traditionsbundet samhälle med starka band till sin äldre historia och med tydliga inslag av traditionella, patriarkaliska familjerelationer, den sovjetiska ramen till trots.

Syftet med min forskningsvistelse i Georgien var att göra fältarbete och samla språkliga data till avhandlingen (Vamling 1989). Vistelsen vid Tbilisi-universitetet var möjlig tack vare ett utbytesstipendium från Svenska institutet. Även om min frågeställning inom georgisk grammatik inte var relaterad till de pågående samhällsomvandlingarna, formades förutsättningarna för arbetet av vad som hände runt omkring.

Jag studerade georgiskt språkbruk och arbetade med informanter, som hjälpte mig med bedömning och analys av materialet. Här var min handledare, prof. Nani Chanishvili vid Institutionen för modern georgiska på Tbilisiuniversitetet en nyckelperson. Hon tog emot i arbetsrummet hemma hos sig, ett

stenkast från universitetet. Vi gick igenom mitt insamlade material, och högen av litteratur som hon rekommenderade mig att gå igenom växte. När vi var färdiga brukade kalbat'oni Nunu ('fru' Nunu) bjuda på lunch i köket. Det var alltså handledning i en mycket varm och gästvänlig atmosfär. Den hemlagade georgiska maten var en höjdpunkt i den komplicerade mathållning jag upplevde med de mestadels tomma hyllorna i studenthusets mataffär, där det inte ens när man var rustad med ransoneringskort för socker, kött och smör fanns några sådana varor att köpa. Vid ett annat köksbord (foto ovan t.h.) fick jag ofta hjälp med den primära datainsamlingen kring georgisk satsstruktur enligt Ransoms modell (1986).

Akaki Shanidze – en av de största

En av de första dagarna på Tbilisiuniversitetet deltog jag i språkvetaren, akademiledamoten och professorn Akaki Shanidzes 100-årsjubileum 26 februari 1987. Det märkvärdiga med denna jubileumskonferens var att Akaki Shanidze fortfarande var aktiv vid 100 års ålder och därtill prefekt för Institutionen för forngeorgiska. Han skrev under sin långa produktiva tid bland annat Georgiska grammatikens grunder, som fortfarande är ett standardverk (Shanidze, 1980). Han ägnade sig även åt andra kartvelska språk, georgiska dialekter och framför allt forngeorgiska. Georgiska språkets mycket långa skriftliga tradition, bevarad sedan 400-talet, är en central komponent i den georgiska kulturen och identiteten (Vamling 1997). Akaki Shanidzes jubileum var en händelse av nationell betydelse, som uppmärksammades och högtidlighölls på högsta nivå i republiken, bl.a. med en galakonsert på Georgiska opera- och baletteatern. Detta speglade den betydelse som georgiska språket hade även i det sovjetiska Georgien.

När Akaki Shanidze en dryg månad senare gick bort, tog universitetet avsked av honom i Tbilisiuniversitetets huvudbyggnad och stora skaror defilerade förbi hans kista. Jag anslöt till den långa processionen som följde honom då kistan bars ut och han begravdes i planteringen framför universitetet. Shanidzes insatser för det georgiska språket sträckte sig tillbaka till Ryska imperiets sista år och innefattade Georgiens korta, men viktiga självständighetsperiod efter Ryska revolutionen fram till den bolsjevikiska erövringen av Georgien 1921. Shanidze var en av dem som var med och grundade Tbilisiuniversitetet 1918. Detta var en period som fick stor symbolisk betydelse för den framväxande självständighetsrörelsen under sovjetidens sista år.

Sista sovjetiska 1 maj-paraden

1 maj 1987 var sista gången som den traditionella, sovjetiska 1 maj-paraden genomfördes i Tbilisi med plakat och röda fanor. På morgonen var jag på

Tbilisiuniversitetet med Lenin över ingången. Foto: KV

Tbilisiuniversitetet förbereder sig för att delta i 1 maj-paraden Foto:KV

universitetet och såg hur de färdigmålade plakaten låg längs väggarna i hallen i Tbilisiuniversitetets huvudbyggnad på Tjvtjavadzeavenyn, färdiga att bäras ut. Röda fanor vajade längs fasaden och huvudtrappan. Ovanför ingången hängde ett stort porträtt av Lenin. På universitetets avdelning för utländska relationer fick jag en 'passersedel' så att jag skulle kunna komma igenom avspärningarna och fram till paraden. Lenintorget (nu Frihetstorget)¹ var dekorerat med porträtt av politbyråns medlemmar och tåget drog fram längs Rustaveliavenyn och

¹ 2003-2018 Rosenrevolutionens torg

defilerade förbi balkongen framför valvbågarna på Republikens torg (foto ovan; nu Första republikens torg), där sovjetiska Georgiens högsta partifunktionärer vinkade åt folket. På byggnaden bredvid valvbågarna hängde en enorm banderoll med texten "Leve vårt multinationella sovjetiska fosterland!" på georgiska och ryska. Valvbågarnas balkong vid torgets ena långsida hade alltså samma funktion under parader som Leninmausoleet vid Röda torget i sin egenskap upphöjd plats för parti- och republiksledningen. I folkmun kallades de "Andropovs öron" efter Jurij Andropov, tidigare KGB-chef och generalsekreterare i kommunistiska partiet. Vid motsatta änden av Republikens torg hade en stor banderoll satts upp med Marx, Engels och Lenin.

Lenintorget. På banderollen kan man läsa "Leve kommunistpartiet!" Foto KV

Protester och demonstrationer växer i styrka

Året 1987 blev en brytpunkt. Det var fortfarande de sovjetiska attributen och maktstrukturerna som dominerade utåt, men samtidigt hade glasnost öppnat upp för viss debatt och folkliga rörelser jämsides med kommunistpartiet. Det bildades olika grupperingar och sammanslutningar, bland andra Tjajtjavadze-sällskapet under ledning av Zurab Tjajtjavadze och med Merab Kostava som en annan frontfigur, Kaukasiska klubben, Rustavelisällskapet som leddes av Akaki Bakradze, De grönas parti och flera andra.

Medlemskort i Rustavelisällskapet

David Garezi-klostret. Foto: KV

Det var framför allt bland studenterna som de nya rörelserna växte fram. Det fanns ett stort engagemang mot omfattande infrastrukturprojekt som planerades i Kaukasusregionen och som utgjorde stora miljöhot. Ett sådant var byggandet av en transkaukasisk järnväg, som planerades att gå över Kaukasusbergen för att underlätta transporterna från Ryska federationen på nord-

sidan till unionsrepublikerna söder om bergskedjan. Ett annat projekt som mötte stort motstånd var planerna på att bygga vattenkraftverket i Chudoni i högfjällsregionen Svanetien.

Det var inte enbart exploateringen av regionens natur och naturtillgångar som väckte protester och som miljörelsen försökte avvärja. Det historiska arvet av medeltida kyrkor och fästningar fick förfalla. Klosterkomplexet David Garezi (grundat på 500-talet) i sydöstra Georgiens utkant kom mycket i fokus för protesterna. Den sovjetiska militären använde ett område i närheten till skjutfält, vilket skadade de gamla klostermurarna.

Vid ett besök med georgiska vänner i det ödsliga området en grå och dimmig novemberdag körde vi vilse och hamnade ute på skjutfältet, istället för att komma till det gamla klosterkomplexet. Inte långt från vägen stod rader av måltavlor och det kala låga kullarna sträckte sig så långt man såg runt omkring. Det var en kuslig känsla av att vara på osäker mark. Den person som vi slutligen träffade på för att fråga om vägen var lyckligen inte en militär utan en man som vallade sina djur. Vad som bidrog till känslan av att befinna sig i en avlägsen, ödlig värld var att det inte gick att kommunicera med honom, varken på georgiska eller ryska. Troligen var han azerbajdzjan, men vi hade inte något gemensamt språk

De flesta protesterna och demonstrationerna under 1988 var otillåtna, även om partiet hade lättat något på trycket. Till slut tillät man från officiellt håll att

möten kunde hållas på Hippodromen, en hoppbana och idrottsplats som låg ganska långt från både Tbilisis centrum och universitetet.

Protestmöte 1988 på Hippodromen i Tbilisi med en av självständighetsrörelsens ledare Zviad Gamsakhurdia. På banderollerna kan man bl.a. läsa "Stoppa Georgiens russificering", "Vi kräver flerpartisystem". Porträtten ovanför demonstranterna visar Kak'utsa Tjoloqasjvili – officer som ledde det sista väpnade georgiska motståndet mot bolsjevikerna 1924 – och författaren Ilia Tjajtjavadze (se nedan). På andra sidan fältet deklarerar plakaten på ryska: "Lenins parti är den folkliga kraften". Foto: KV.

Hungerstrejk vid parlamentsbyggnaden i Tbilisi.

Hösten 1988 presenterades centrala förslag om förändringar av den sovjetiska författningen, vilket bl a innefattade ytterligare begränsningar i formuleringarna om möjligheten för unionsrepublikernas utträde ur Sovjetunionen. Förslaget till konstitutionsändringar skulle diskuteras ute i unionsrepublikernas organ och fora. Detta ledde till stormöte på hippodromen och utvecklades vidare till en stor hungerstrejk framför parlamentsbyggnaden vid Rustaveliavenyn (Rost 1988).

Språkens status och användning

Ett annat lagförslag som kom hösten 1988 och skapade mycket debatt i Georgien var "Programmet för georgiska språket som officiellt språk" (Markozia 2015). Georgiska språket hade stöd i författningen för sin status som officiellt språk i Georgien, men detta lagförslag gick ut på att konkretisera hur georgiskans officiella status skulle stärkas, bl.a. genom att georgiska skulle användas inom administration, på företag och organisationer och georgiskans ställning skulle stärkas inom skolorna. För dem som inte hade tillräckliga kunskaper i georgiska skulle utbildning ordnas, dessutom skulle tolkning och översättning ökas. Man lade även fram förslag på hur ställningen för ossetiska och abchaziska skulle stärkas i Syd-Ossetien respektive Abchazien.

Ett debattinlägg som publicerades i en intervju i ungkommunisternas tidning *Achalgazrda komunisti* 1988 gav ytterligare bränsle åt språk- och nationalitetsdebatten. Det var författaren Naira Gelasjvili som blev intervjuad. Innehållet i intervjun var så radikalt och kontroversiellt att biträdande chefredaktören som var ansvarig för numret blev avskedad och journalisten varnades. När jag träffade Naira Gelasjvili bad jag henne förklara närmare vad intervjun rörde sig om och hur hon såg på bakgrunden. Det var en lång intervju som bl a kom in på miljöfrågor och planerade infrastrukturprojekt som hotade stora ekologiska värden i kaukasiska bergen. Hon uppehöll sig även vid vikten av språkfrågor och georgiskans status:

Jag berörde många frågor av nationell karaktär, och däribland också språkliga frågor, eftersom det är en av de viktigaste frågorna, som utgör grunden för hur vi skall kunna rädda vårt folk. Vad detta beträffar har vi en mycket komplicerad situation i Georgien med representanter för många olika nationaliteter och de behärskar georgiska dåligt. Dessutom är ryska det språk som används på många arbetsplatser, och det är förmodligen en vanlig

situation i många unionsrepubliker. Mot denna bakgrund kan man säga att det georgiska språket befinner sig i en mycket svår situation. Trots att det georgiska språket i författningen har status som republikens officiella språk; i författningen står det att Georgiens statsspråk är georgiska, så har detta haft och har fortfarande fiktiv karaktär. Ryska är ju det språk som används på olika företag; ofta finns det inte ens skrivmaskiner med georgisk skrift, eftersom man inte har något behov av det.

(Naira Gelasjvili, intervju)

Naira Gelasjvili tar upp flera viktiga aspekter på den dåvarande språksituationen. Inom Sovjetunionen var georgiska minoritetsspråk i relation till ryska. Till skillnad från de flesta andra unionsrepublikernas titlärsspråk hade dock georgiska enligt Sovjetunionens författning status som officiellt språk i unionsrepubliken Georgien. Vid revideringen av den sovjetiska konstitutionen som föreslogs 1977 lyckades Georgien 1978, efter uppseendeväckande och delvis våldsamma protester stå emot föreslagna ändringar – att ryska skulle vara officiellt språk i alla unionsrepublikerna – och försvara georgiskans status som officiellt språk inom republiken. Dåvarande förste partisekreterare Eduard Shevardnadze spelade en central roll i processen (Bigg 2008).

Georgierna motsvarade drygt 70% av befolkningen vid folkräkningen 1989. Mindre språk som ossetiska, armeniska, abchaziska och azerbajdzjanska var också minoritetsspråk i relation till ryska men inom Georgiska SSR dessutom till georgiska. Problemet var att det fanns få drivkrafter bland talarna av de mindre språken att lära sig georgiska, eftersom man klarade sig utmärkt på ryska både i Georgien och på andra håll i Sovjetunionen. Dessutom var ryska det språk som var mest utbrett i kommunikation mellan personer med olika språkbakgrund. Naira Gelasjvili resonerar kring vad man skulle kunna göra för att få en förändring till stånd: "För att det georgiska språket skall få verklig status som officiellt språk är det nödvändigt att inrätta medborgarskap på unionsrepubliknivå och för att erhålla detta måste det vara nödvändigt att behärska republikens språk, i det här fallet georgiska". (Naira Gelasjvili, intervju)

Frågan om krav på språkkunskaper för medborgarskap på unionsrepubliknivå stannade på diskussionsnivå, men liksom i de baltiska republikerna var detta ett återkommande ämne. Det blev dock allt viktigare för de icke-georgisktalande i Georgien att kunna tala georgiska. Den sista sovjetiska folkräkningen 1989 visade med stor tydlighet att nivån på två- och flerspråkighet i Georgien rymde potentiella problem. De sovjetiska folkräkningarna ger uppgifter om

egenuppskattad behärskning av den egna etniska gruppens språk, behärsksningen av ryska och av andra språk. Endast 33% av georgierna angav 1989 att de behärskade ryska flytande (vilket kunde jämföras med 79% av abchazerna). En stor del av den georgiska befolkningen hade alltså språkliga problem i Georgien på grund av bristande kunskaper i ryska. En rysktalande person kunde däremot utan svårighet leva och arbeta i republiken hela livet utan att kunna något annat språk än ryska. (Vamling, 1990: 162). I och med att dessa siffror i folkräkningen baseras på egenuppskattning av språkbehärskning (och inte något test) kan man inte utesluta att attityder till språken kan ha spelat roll och medfört att man angett en högre eller lägre nivå på språkbehärsksningen än den reella nivån.

Liksom i andra unionsrepubliker hade föräldrarna i Georgien möjlighet att välja om de ville placera sina barn i grundskola med undervisning på republikens eget språk eller med undervisning på ryska. Det kunde även vara något annat språk som armeniska eller azerbajdzjanska. När det gällde abchaziska och ossetiska hade barnen undervisning på respektive språk i lågstadiet och gick därefter över till ryska som undervisningsspråk, medan den etniska gruppens språk fortsatte parallellt som ett skolämne. Som jag framhöll i Vamling (1990) betraktades goda kunskaper i ryska som en nödvändig förutsättning för att göra karriär både inom och utom republikens gränser. Många placerade därför sina barn i de ryska skolorna för att de skulle kunna hävda sig bättre i konkurrensen. Naturligtvis fick detta till följd att barnen också blev mer ryskorienterade. I synnerhet gällde detta barn till föräldrar som inte hade georgiska som modersmål. Även vid universitet och högskolor erbjöds ett val mellan undervisning på ryska och republikens eget språk. När det gällde program i språk och

Sparbank i Tbilisi (t. v.), livsmedelsaffär i Suchumi (ovan). Foto: KV

litteratur för bl a blivande lärare förekom undervisning på andra språk, som t ex ossetiska och abchaziska.

Språkens närvaro i det offentliga rummet är en annan spegling av inbördes status och användning, där man brukar tala om det språkliga landskapet (Gorter et.al. 2012). Parallell skyltning på ryska och georgiska var vanlig. Sparbanken i Tbilisi har sina skyltar på georgiska och ryska, med georgiska överst. I Abchazien skyltades även på abchaziska, som på livsmedelsaffären i Suchumi ovan, där skyltningen är på abchaziska, georgiska och ryska.

Kommunikationer

Möjligheterna till kommunikation påverkar i hög grad de upplevda avstånden. Sverige var väldigt långt borta. Det fanns inte någon möjlighet att resa till utlandet från Tbilisi, utan alla kontakter med utlandet gick över Moskva – flyg med Areoflot till Vnukovo i Moskva och vidare med flyg eller tåg till utlandet. Om man inte hade en egen telefon, kunde ingen ringa från utlandet, och om man hade en egen telefon fick samtalen ändå beställas och förmedlas genom telefonist. Det fanns inte några utländska tidningar att köpa. Att lyssna på kortvågsradio var dock ett sätt att nås av information från utlandet. Kortvågs-sändningarna från Radio Sweden var en livlina för mig på den tiden.

Kommunikationsmönster och kommunikationskanaler har alltså i hög grad en teknisk sida. Om man inte skrev för hand, använde man skrivmaskiner. Ett stort problem var att de ryska skrivmaskiner som tillverkades och fanns ute på ämbetsverk och institutioner inte kunde användas, eftersom georgiska inte skrivs med ryska bokstäver. Det uppstod ett ökat behov av georgiska skrivmaskiner, något som inte hade tillverkats tidigare (Vamling, 1990: 164). Uppfinningsrikedomen var stor och det praktiserades att bygga om ryska skrivmaskiner genom att såga av de ryska metalltyperna och ersätta dem med georgiska gjutna typer, som fick lödas fast.

Att skicka telegram var ett vanligt sätt att kommunicera under sovjettiden, inte bara vid speciella tillfällen utan ett sätt att snabbt och säkert få fram ett meddelande. Man fick fylla i en blankett på telegrafstationen och sedan nådde meddelandet fram till mottagaren inom ett par timmar genom att en person från den telegrafstation som låg närmast mottagaradressen bar ut telegrammet och överlämnade det personligen till adressaten. Det var ganska vanligt att människor inte hade egen telefon hemma och hur skulle man annars nå fram till dem med ett viktigt meddelande? Ett både symboliskt och praktiskt framsteg var att man nu även kunde skicka telegram på georgiska, vilket var omöjligt tidigare.

Inom olika områden arbetade man på att stärka georgiskans ställning, inte minst inom utbildningssektorn. En ny tendens var att georgiska barn som tidigare gått i ryskspråkiga skolor nu flyttades över till georgiskspråkiga skolor. Det ansågs inte längre vara någon merit för georgiska barn att gå i ryskspråkiga skolor, utan det betraktades snarare som opatriotiskt.

Även om det var möjligt att välja undervisningsspråk på universitetet, om man ville läsa på georgiska eller ryska, fanns en kontrollmekanism som begränsade de georgiska universitetens möjligheter att utfärda doktorsexamen. Avhandlingen kunde skrivas på antingen ryska eller georgiska, men om den skrevs på georgiska skulle den översättas till ryska. Samtliga avhandlingar sändes till Moskva för slutligt godkännande av en kommitté vid Sovjetunionens utbildningsministerium. I linje med självständighetssträvandena inrättades en egen kommitté vid Georgiens vetenskapsakademi som godkände doktorsavhandlingarna på lokal nivå i Georgien, utan någon översättning till ryska. (Vamling, 1990: 163-165).

Ute på arbetsplatserna var ryskan det dominerande administrationsspråket. Att detta medförde stora problem förstår man när man ser till de bristande kunskaperna i ryska hos stora delar av exempelvis den georgiska befolkningen. Under de här åren skedde en markant förändring. Man försökte på allvar förverkliga den grundlagsstadgade rätten att använda republikens språk i alla sammanhang. Konkreta exempel på den nya språkpolitiken var att man fattade beslut om att överföra verk och företag i Georgien till administration på georgiska; all korrespondens och all dokumentation skulle ske på georgiska. De som arbetade på företagen i republiken måste alltså lära sig georgiska. Även helt ryskdominerade delar av näringslivet, t.ex. kommunikationerna började att 'georgifieras'. Mycket arbete pågick även med standardisering och att fastställa facktermer och normer inom olika områden där ryskan tidigare varit det dominerande språket. Som Naira Gelasjvili (i intervjun ovan) föreslog tog man på företag och organisationer itu med att ordna undervisning i georgiska för sina anställda. Efter ett övergångsskede var det tänkt att alla rutiner, korrespondens etc. skulle läggas om och skötas på georgiska. Kooperativrörelsen, som var en helt ny företeelse i dominansen av statliga och fackföreningsägda verksamheter, tog sig in på den här marknaden också och öppnade kooperativ som erbjöd studiecirklar i georgiska (Vamling 1990).

Spänningar och motstånd ökar

Under hösten 1988 och våren 1989 steg temperaturen ytterligare i relationerna mellan unionsrepubliken Georgien och den sovjetiska centralmakten och mellan grupper i den autonoma republiken Abchazien och den georgiska ledningen i Tbilisi. En deklaration som fick djupgående konsekvenser för de abchazisk-georgiska relationerna framfördes under ett massmöte som samlat stora skaror abchazer i Lichny i mars 1989 (Francis, 2011). Man krävde att Abchaziens status skulle uppgraderas till unionsrepublik² och därmed inte längre vara en del av unionsrepubliken Georgien, vilket utlöste stora protester bland den georgiska befolkningen.

I Tbilisi hölls omfattande demonstrationer framför parlamentet i början av april till stöd för den georgiska självständighetsrörelsen. Demonstrationerna kulminerade 8-9 april, då sovjetiska militära förband beväpnade med gas och spadar sattes in för att skingra de fredliga demonstranterna. Insatsen resulterade i 21 döda och denna tragiska händelse blev en ögonöppnare för många och stödet för självständighetsrörelsen ökade markant i breda lager av den georgiska befolkningen.

Suchumiuniversitetet och språkfrågan

Ytterligare en fråga som eskalerade till en allvarlig och våldsam konflikt i Abchazien utspelade sig kring universitetet i Suchumi. Undervisningen på Suchumiuniversitetet bedrevs på ryska, georgiska och abchaziska, i olika omfattning inom olika fakulteter och utbildningar. Ryska var det största utbildningsspråket, medan abchaziska företrädesvis användes inom humaniora och lärarutbildning. Studenter i Suchumi med georgiska som modersmål demonstrerade och krävde utökade möjligheter att studera på georgiska och i maj fattades beslut – mot Suchumiuniversitetets vilja – om att en filial till Tbilisiuniversitetet skulle inrättas i Suchumi och den georgiskspråkiga undervisningen skulle bedrivas där. I praktiken innebar detta en delning av Suchumiuniversitetet.

Tidigt på morgonen den 15 juli lämnade jag Suchumi tillsammans med georgiska vänner för att vara med på ett bröllop i Zugdidi, en mindre stad som ligger på andra sidan Ingurifloden vid gränsen till den autonoma republiken Abchazien. Det var klungor av människor som hade samlats på olika ställen längs

² Abchazien hade status som unionsrepublik på 1920-talet inom den Transkaukasiska Federationen, men när federationen upplöstes 1931 blev Abchazien en autonom republik inom Georgiska unionsrepubliken.

bussens väg ut ur Suchumi och vi fick en känsla av att något var i görningen. Bröllopet i Zugdidi firades först under dagen hos brudens familj och på kvällen fortsatte bröllopsfirandet i regi av brudgummens familj. Det är inte ovanligt med 400-500 gäster på georgiska bröllop och här hade man arrangerat festligheterna i det abchazisk-georgiska Vänskapshuset. Det var ett hav av vita långbord med alla de georgiska rätter, vinkaraffer och läckerheter som skall finnas vid en riktig georgisk *supra*³. Vid midnatt var det dags att åka tillbaka till Suchumi, men ute på parkeringen framför Vänskapshuset spred sig oro och rädsla. Några hade nåtts av information om våldsamma sammanstötningar i Suchumi och att bilar hade blivit beskjutna på vägen mellan Zugdidi och Suchumi. Det var för farligt att åka tillbaka och vi hade inte annat val än att stanna kvar i Zugdidi.

Det utvecklade sig till en våldsam konflikt med flera dödade och jag insåg att jag borde informera Sveriges ambassad om att jag var välbehållen. Jag tog mig in till telegrafstationen och beställde ett samtal till Moskva. Att ringa direkt var omöjligt; det kopplades av telefonister i den hierarkiska slingan Zugdidi-Tbilisi-Moskva och man kunde få vänta mycket länge innan man kallades fram till en telefonhytt. På svenska ambassaden verkade man dock inte ha nåtts av informationen om oroligheterna i den sovjetiska periferin och jag minns hur jag ropade högt i luren att jag var i ZUG-DI-DI. På torget utanför telegrafan samlades lastbilar där personer beväpnade med gevär ooh självständighetsrörelsens mörk-röda flaggor trängdes på flaket. Det var en uppjagad stämning.

Turen till bröllopet i Zugdidi blev för mig, festklädd och med en tandborste som enda bagage, en tio dagars vistelse på en gård i

På en gård i utkanten av Zugdidi, juli 1989.

³ *Supra* betyder både 'duk' och 'fest, festmåltid'

utkanten av Zugdidi med bökande frigående grisar utanför staketet och en miljö som jag trodde tillhörde en annan tid. Det var flera

generationer kvinnor som bodde i huset. En av dem var i min egen ålder men änka och helt svartklädd och skulle enligt traditionen förbli svartklädd resten av livet. I rökeriet tillverkades den speciella rökta osten *suluguni* och i ett annat uthus lagades den traditionella majsgröten *ghomi* över öppen eld. Dagligen kom personer på besök och berättade de senaste nyheterna och alla männen samlades och diskuterade utvecklingen. Samtalen var på det lokala språket megrelska, inte på georgiska.

Sovjetiska militära styrkor sattes in för att återupprätta ordningen i Abchazien. Konflikten kring språkfrågan och den georgiska universitetsfilialen i Suchumi hade utlöst den första våldsamma georgisk-abchaziska sammandrabbningen med närmare 20 personer dödade på bägge sidor.⁴

Årsdagen för händelserna 9 april

Den 9 april 1990, på årsdagen av den sovjetiska militärens brutala angrepp mot demonstranter framför georgiska parlamentet, samlades stora människomassor och manifestationen pågick hela natten. Man mindes demonstranterna som hade dödats ett år tidigare och de politiska talen avlöste varandra. Även representanter från självständighetsrörelserna i de andra unionsrepublikerna anslöt för att visa sitt stöd och man såg deras flaggor bland den georgiska rörelsens mörk-röda flaggor med svart-vita band (se fotot nedan). Under den azerbajdzjanska

⁴ Olika siffror förekommer, t ex Sjaria (2019) anger 14 döda och 140 skadade.

rörelsens flagga syns ett band med texten "Från Armeniens unga". Platsen framför parlamentet täcktes av blommor och kransar.

Framför parlamentet 9 april 1990. Foto: KV

Foton av demonstranterna som dödades 9 april 1989. Människor tändar ljus på minnesstenen vid parlamentet. Foto: KV.

På plakatet på parlamentets fasad under den stora nian (överst t.v.) kan man läsa de tre ledorden *ena, mamuli, sarc-munoeba* 'Språket, Fosterlandet, Tron', som fångar de mest centrala komponenterna i det georgiska nationsbygget. Denna formulering tillskrivs 1800-talsförfattaren Ilia Tjvjtjavadze, en av förgrundsgestalterna bland dåtidens georgiska intellektuella som arbetade för att stärka georgiskans ställning och kämpade mot förryskningen under Ryska imperiet (se vidare Nodia (2009)). Det är intressant att lägga märke till att ordningen mellan orden har bytt plats i förhållande till Tjvjtjavadzes formulering; på plakatet har *Språket* (*ena*) placerats på första plats jämfört med Tjvjtjavadzes ord. Givetvis är det georgiska språket som avses med *Språket*. Man kan se en tydlig parallell i upplevelsen av ryskan och förryskningen som ett hot i sovjetiska Georgien, liksom under tsartiden, och vikten av att stärka georgiskans ställning som en av de mest centrala målen för den nationella rörelsen.

Den nattliga manifestationen 8-9 april 1990. Bland banderollerna: "Leve ett självständigt Georgien". Foto: KV.

Dagen efter manifestationerna framför parlamentet fortsatte protesterna i Tbilisistadsdelen Saburtalo framför Generalstaben för kaukasiska militär-området. Bevakningen av byggnaden förstärktes och milismän spärrade av området och slog en ring runt byggnaden. Inne i byggnaden syntes de grönklädda militärerna medan demonstranterna utanför ropade *Ockupanter! Ockupanter! Ockupanter!*

Demonstration framför Generalstaben för kaukasiska militärområdet. Foto: KV

Uttråde?

Förstasidan av tidningen K'omunist'i 10 april 1990 med artikeln "Sovjetunionens lag gällande unionsrepublikers utträde ur unionen".

diskuterade detta i min artikel "Språken som maktfaktor i Kaukasien" skriven samma år:

Unionsrepublikenas rätt att utträda ur Sovjetunionen har varit inskriven i den sovjetiska grundlagen och har sålunda funnits åtminstone formellt. En ny kompletterande lag föreskriver nu hur ett sådant utträde ur Sovjetunionen skulle kunna ske. En förutsättning är att om 10% av republikens befolkning röstar mot ett utträde, kan detta inte ske (K'omunist'i 1990.04.10 nr 85). Om man studerar befolkningssammansättningen [...] förstår man att ett sådant utträde är nära nog omöjligt under rådande förhållanden (inte oväntat kallas lagen i folkmun för 'lagen om icke-utträde'). Den georgiska linjen är att hävda att lagen inte är tillämplig på Georgien. Eftersom landet inte har inträtt i Sovjetunionen (införlivandet med Sovjetunionen 1921 betraktas som en annektering) kan det inte heller utträda. (Vamling 1990: 163).

Slutord

Utifrån upplevelsen av georgiska som minoritetsspråk i relation till ryska fanns det en stark strävan bland georgier att stärka och hävda georgiska språkets status, samtidigt som det fanns brister i medvetenhet om andra grupper perspektiv. När man med facit i hand ser tillbaka på periodens språkpolitiska agenda är det uppenbart att självständighetsrörelsens målsättningar var orealis-

Den sovjetiska hierarkiska strukturen av unionsrepubliker och autonoma enheter på olika nivåer skakade i sina grundvalar under motståndsrörelsernas diskussioner om ökade rättigheter och om möjligheter och rätt till utträde. De olika aktörerna positionerade sig och utmanade varandra, men året 1990 upplevdes fortfarande ett utträde ur Sovjetunionen som något ouppnåeligt, utopiskt. Jag

tiska, då de syftade till intensiva och snabba förändringar av befolkningens färdigheter i georgiska och användning av språket i olika domäner i samhället. Språket är en viktig identitetsmarkör, som indikerar vilka sammanhang människor känner sig delaktiga i och vem de vill känna samhörighet med, där varje ny generation socialiseras in i sin tids språksituation. Att få så stora grupper av vuxna och däribland äldre personer att uppnå en funktionell språkbehärskning i georgiska som var tillfredsställande inom arbetslivet var inte praktiskt genomförbart under så kort tid och med så knappa resurser. Dessutom krävdes det framför allt motivation bland minoritetsspråktalarna för att studera georgiska. Detta saknades ofta och uppgiften att lära sig georgiska upplevdes snarare som ett omöjligt (och onödigt) krav. Drygt tre decennier senare har ryskans ställning kraftigt försvagats och kunskaperna i georgiska avsevärt förbättrats bland landets minoriteter, men fortfarande kvarstår många utmaningar för det flerspråkiga Georgien.

Litteratur

- Bigg, C. (2008). Georgia: Tbilisi Marks 30th Anniversary Of Language Protests. 2008-04-14 *Radio Free Europe*. <https://www.rferl.org/a/1109567.html> (besökt 2021-10-25)
- Gorter, Durk; Marten, Heiko and Luk Van Mensel (eds.) (2012). *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. NY: Palgrave.
- Francis, Céline. (2011). *Conflict Resolution and Status: The Case of Georgia and Abkhazia* (1989–2008), Brussels: VUB Press https://abkhazworld.com/aw/Pdf/Conflict_Resolution_and_Status_Publication_version_2011.pdf (besökt 2021-10-25)
- Markozia, Nino. (2015). *Enobrivi sit'uacia XX sauk'unis 80-iani c'lebis sakartveloši (amave p'eriadis p'resis masalebis mixedvit)*. [Språksituationen i Georgien på 1980-talet (baserat på samtida press)]. Diss.
- Nodia, Ghia. (2009). Components of the Georgian National Idea: an Outline. *Identity Studies*, Vol. 1, 84-101.
- Ransom, Evelyn. (1986). *Complementation: Its Meaning and Form*. Typological Studies in Language. Vol. 10. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Rost, Ju. (1988). Žrtv net, poumevšie est'. *Literaturnaja gazeta*. 7 december.
- Sjaria, Vitalij. (2019). 15-16 ijulija 1989 goda v Abxazii: kak to bylo. *Exo Kavkaza*. <https://www.ekhovakvaza.com/a/30058808.html> (besökt 2021-10-25)
- Vamling, Karina. (1989). *Complementation in Georgian*. Diss. Lund: Lund University Press.
- Vamling, Karina. (1990). 'Språken som maktfaktor i Kaukasien.' I: Birger Bergh & Ulf Teleman (red.): *Språkets makt*. Lund: Studentlitteratur, 157-165.
- Vamling, Karina. (1997). 'Georgiska – i ett 1500-årigt perspektiv.' I: Jerker Blomqvist & Gösta Bruce (red.) *Språket och tiden*. Lund: Lund University Press, 65-72.

Kort om författaren

Karina Vamling är professor i kaukasusstudier vid Malmö universitet. Hon disputerade i allmän språkvetenskap vid Lunds universitet med doktorsavhandlingen *Complementation in Georgian* (1989) och blev docent vid samma universitet 1998. Sedan 2002 är hon verksam vid Malmö universitet, där hon bl.a. byggt upp ämnet kaukasusstudier (gemensamt med Märta-Lisa Magnusson) samt undervisning i georgiska. Hon är en av initiativtagarna till och verksamhetsledsledare för forskningsplattformen *Russia and the Caucasus Regional Research* (RUCARR) vid Fakulteten för Kultur och samhälle, Malmö universitet.

Karina Vamling, Tbilisi 1988

Karina Vamling har varit konsult i ryska på *Nationalencyklopedin* i många år och även skrivit samtliga artiklar om kaukasiska språk i NE. Hon arbetade i tre års tid i Sovjetunionen och genomförde därefter flera längre forskningsvistelser i Georgien i slutet av 1980-talet. Hon har skrivit fyra monografier och ett stort antal arbeten med särskilt fokus på kaukasiska språk och språkförhållanden.

Valda arbeten

- Vamling, Karina. (1989). *Complementation in Georgian*. Diss. Lund: Lund University Press.
- Vamling, Karina. (1990). Språken som maktfaktor i Kaukasien. B. Bergh & U. Teleman (eds.). *Språkets makt*. Lund: Lund University Press, 157-168.
- Vamling, Karina. & Revaz Tchantouria. 1991. Complement clauses in Megrelian. *Studia Linguistica* 48 (1/2), 71-89.
- Kumakhov, Mukhadin & Karina Vamling. (1998). *Dopolnitel'nye konstrukcii v kabardinskom jazyke* [=Complementation in Kabardian (in Russian)], Department of Linguistics, University of Lund.
- Vamling, Karina. (1998). Georgiska – i ett 1500-årigt perspektiv. In: J. Blomqvist, & G. Bruce (eds). *Språket och tiden*. Lund: Lund University Press, 65-72.

- Vamling, Karina. (2000). Language Use and Attitudes among Megrelians. *Analysis of Current Events*. Slavic & East European Studies. Baylor University. Vol. 12: 5-6, September 2000, 9-11.
- Vamling, Karina. (2001). Georgian. In: J. Garry & C. Rubino (eds.). *Facts About the World's Languages*. New York & Dublin: H.W. Wilson, 237-240.
- Kobaidze, Manana & Karina Vamling. (2005). The Balance of Languages in Post-Soviet Georgia. In: A. Rabo & B. Utas (eds.) *The Role of the State in West Asia*, Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions, Stockholm, 179-191.
- Kumakhov, Mukhadin & Karina Vamling (2009). *Circassian Clause Structure*. Caucasus Studies 1. School of International Migration and Ethnic Relations, Malmö University
- Vamling, Karina (ed.) 2011. *Caucasus Studies: Migration, Society, and Language*. *Caucasus Studies 4*. Papers from the conference, November 28-30 2008, Department of Language, Migration, Society, Malmö University.
- Petersson, Bo & Karina Vamling. (2013). 'The Sochi Winter Olympics: Walking a Tightrope?' In: *The Sochi Predicament: Contexts, Characteristics and Challenges of the Olympic Winter Games in 2014*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, pp. 1-18.
- Vamling, Karina. (2016). 'The Internet as a Tool for Language Development and Maintenance? The Case of Megrelian' in Korkmaz, R. and Dogan, G. (eds), *Endangered languages of the Caucasus and Beyond*. Leiden: Brill, 244-257.
- Petersson, Bo and Karina Vamling. 2016. 'Vanished in the Haze: White Elephants, Environmental Degradation and Circassian Marginalization in Post-Olympics Sochi' *Megaevents in Post-Soviet Eurasia. Shifting Borderlines of Inclusion and Exclusion*, A. Makarychev & A. Yatsyk (eds), Palgrave Macmillan, 59-76.
- Kumakhov, Mukhadin A. & Karina Vamling. (2018). *Complementation in the Northwest Caucasian Languages*. Series *Caucasus Studies* 5. Malmö University, 11-44.
- Vamling, Karina (2019). New Initiatives in Diachronic Linguistics – Atlases of Language and Culture. In: *Akademikosi Tamaz Gamqrelidze 90*, Tbilisi University Press, 2019, 151-161.
- Vamling, Karina & Henrik Odden. (eds.) (2020). *Protecting Cultural Heritage in the Caucasus: Papers from the RUCARR Conference*, December 5-6, 2018. Series *Caucasus Studies* 6. Malmö: Malmö University.
- Kobaidze, Manana, Tchantouria, Revaz and Karina Vamling. (2021). 'On olfactory terminology in Georgian and other Kartvelian languages'. In: *The Linguistics of Olfaction. Typological and Diachronic Approaches to Synchronic Diversity*, edited by Łukasz Jędrzejowski and Przemysław Staniewski. John Benjamins Publishing Company, Typological Series in Linguistics, 131, 113–135.

(tom sida)

*Denne artikel er
tilegnet min alt for
tidligt afdøde ven
Vahagn Barseghian.*

A Little Trip Down Memory Lane

– Rejser i Armenien i tiden omkring Sovjetunionens opløsning

Søren Theisen

At rejse i Kaukasus i årene omkring Sovjetunionens opløsning var en særdeles interessant, men også meget eksotisk oplevelse. Ikke mindst for en trofast kommunistisk partisoldat og mangeårig ven af selvsamme Sovjetunion. En af de ting der således slog mig og ikke uden en vis overraskelse var hvor lille et aftryk 70 års såkaldt virkeliggjort socialisme i realiteten havde efterladt sig i området. Bevares, mængder af synligt ”sovjetica” i de større byers bybilleder – mindre i landdistrikterne og et utvivlsomt højt udviklingsniveau m. h. t. uddannelse, videnskab og teknologi. Men hvad angår menneskene, deres måde at interagere på indbyrdes og indenfor rammerne af de nye selvstændige stater, der opstod i Sydkaukasus i disse år, var det i hvert fald min oplevelse snarere som en rejse ind i en før-sovjetisk præmodernitet. Dette skal på ingen måde opfattes nedladende – præmoderne samfund har mange sympatiske institutioner, som vi i det post-moderne Europa nok kunne lære af, ikke mindst den enestående gæstfrihed som både dengang og nu er et fællestræk for Kaukasus-regionens befolkninger. Og i øvrigt for hele det tilgrænsende Mellemøsten, et område som især det sydlige Kaukasus deler mange traditioner med.

Kaukasus i Mellemøst-perspektiv

Ikke desto mindre har den vestlige Kaukasusforskning gennem en meget lang periode almindeligvis nærmet sig regionen via Rusland, hvilket måske ikke er mærkeligt eftersom den siden starten af 1800-tallet var en del af først det Russiske kejserrige og efter 1917 Sovjetunionen. Dette har på den anden side tenderet til at skygge for især den sydlige del af regionens nære tilknytning til de Mellemøstlige civilisationer gennem de foregående flere tusind år og de

mængder af kulturimpulser, herunder sproglige som den har modtaget herfra. Da min egen akademiske baggrund imidlertid netop er Mellemøst-studier i almindelighed og Iran-studier i særdeleshed viste dette sig dog hurtigt at være en fordel, snarere end et handikap for min forståelse af Kaukasus. En anden ting der derfor slog mig fra starten af mine rejser i regionen var en følelse af genkendelse. De konfessionelle skillelinjer mellem kristne og muslimer desuagtet, er der ikke nogen dramatisk forskel på familie- og landsbyliv i Sydkaukasus og f.eks. Tyrkiet og Iran. Begge steder den samme tætte tilknytning og gensidige loyalitet indenfor personlige fællesskaber med den indbyrdes beslægtede storfamilie i centrum og med de ledsagende adfærdsnormer, som nepotisme og klientilisme, baseret på begreber som ære og skam. Og i skarp kontrast hertil, det mere uforpligtende forhold til abstrakte fællesskaber som nation, stat, politiske partier, ja selv religion, der med forbehold for specifikke omstændigheder med et samlende potentiale, ofte er mere af deklamatorisk end reel værdi. I sidste ende træder det nære personlige og derfor kendte sammenhold indenfor familie, klan, stamme og mafia stort set altid i forgrunden. (Theisen, 1998; Theisen og Hansen, 2003).

Læg hertil de sproglige forbindelser, hvor selv et kursorisk blik på et bykort over f.eks. Tbilisi vil afsløre en lang række især persiske låneord. Hvad armenierne angår, udgør listen over tilsvarende ord og begreber fra både ældre og nyere persisk ikke mindre end et halvt hundrede sider i mammutværket *Encyclopedia Iranica*. Eller som den desværre alt for tidligt afdøde amerikansk-armenske forsker Mark Saroyan sagde til mig en gang: “You know Søren, we Armenians are really just Christian Persians.”

Dette til trods gik dog også min egen introduktion til Kaukasus gennem den klassiske russiske litteratur, forfattere og digtere som Pusjkin, Lermontov og Tolstoj og min allerførste rejse til regionen fandt sted i 1983 i form af en 9-dages pakkerejse med Intourist til de tre sydkaukasiske republik-hovedstæder Tbilisi, Jerevan og Baku. Tre dage hvert sted og uden megen tid til at gå omkring på egen hånd. Alligevel var rejsen lærerig, ikke mindst som et sammenligningsgrundlag for senere rejser, men i sagens natur også meget forhastet.

Vigtige kontakter

Den næste gang jeg genså regionen og i første omgang Armenien var i 1992 efter Sovjetunionens opløsning og oprettelsen af de tre selvstændige repub-

likker Armenien, Georgien og Aserbajdsjan. At det netop blev Armenien beroede dog mest på en tilfældighed. Det forholdt sig nemlig sådan at min daværende amerikanske kone Nora Dudwick i efteråret 1987 havde ansøgt om mulighed for at udføre sit feltarbejde som antropolog i Sovjetunionen. Egentlig skulle dette feltarbejde have været afviklet omkring en folkeskole i Moskva, men den sovjetiske myndighed der forestod udvekslingsprogrammet med USA mente øjensynligt at Armenien var mere passende for en antropolog og sendte hende derfor til Jerevan i stedet. Det viste sig imidlertid at være held i uheld, idet hun dermed var på plads da de første spontane massedemonstrationer til fordel for den armenske befolkning i det autonome område Nagorno Karabakh (NKAO) i Aserbajdsjan udbrød i foråret 1988. Til og med viste det sig at en af bevægelsens (senere Karabakh-komiteens) ledere, Ashot Manucharian, arbejdede på den skole hun var blevet tilknyttet og hun befandt sig således i en helt enestående position til at følge dens udvikling fra starten. Dette blev da også emnet for hendes ph.d.-afhandling et par år senere. Vigtigere endnu fik hun samtidig en række personlige kontakter til mange af tidens politiske aktører og akademikere, kontakter som jeg også nød godt af da jeg selv som nævnt rejste til Armenien igen i august 1992.

De fleste af disse var store personligheder og ikke mindst drevne demagoger, men jeg vil ikke i denne sammenhæng fremhæve nogen bestemt af dem, med forbehold for det uafhængige parlamentsmedlem, forfatteren

Samvel Shakhmuration, der blev dræbt i Karabakh kort efter mit første besøg, såvel som antropologen Levon Abrahamian, hvis selskab jeg sætter meget pris på når jeg besøger Jerevan.

Den største gevinst under dette besøg var imidlertid mødet med Vahagn Barseghian, som gennem de følgende mange år indtil sin alt for tidlige død i 2016, blev en af mine allernærmeste personlige venner. Skønt højtuddannet Ph.d. fra Institutet for Matematiske Maskiner (datalogi) og videnskabsmenneske til fingerspidserne, var

*Vahagn Barseghian (th) og hans familie.
Privatfoto.*

han også en armensk traditionalist, i hvis selskab sammen med hans kone, børn og udvidede familie 'klan' jeg lærte mere om hvordan samfund, bygget på personlige fællesskaber snarere end abstrakte fungerer, end jeg kunne have læst mig til i diverse antropologiske værker.

Armensk statebuilding og konflikt over Nagorno-Karabakh

Under alle omstændigheder var det en dramatisk, men også bevægende tid. Verden var som genopstået på ny. Den kolde krig var tilsyneladende forbi med de russiske og amerikanske lederes optimistiske erklæringer om en ny verdensorden og i det nyligt selvstændige Armenien var stemningen, trods krig og udbredt social nød, også både ukuelig og forhåbningsfuld. Bortset fra diverse internationale hjælpeorganisationer og nogle enkelte journalister var der ikke mange udlændinge og som fremmed var det let at komme i snak med folk da alle var ivrige efter at tale politik. Ja, man kunne stort set uden større besvær komme lige ind fra gaden og få en samtale med en siddende præsident eller kabinetsminister. Alle mulige opfattelser af demokrati, social retfærdighed, privatisering kontra statseje, menneskerettigheder, økologi og den nationale genfødsel optrådte i den offentlige debat, med ofte modsatrettede visioner om Armeniens fremtid som resultat. Men to emner dominerede dog alt: dels opbygningen af Republikken Armenien som en ny selvstændig, demokratisk stat og dels konflikten med Aserbajdsjan over Nagorno Karabakh, der på dette tidspunkt var udartet til en regulær krig mellem de to tidligere Sovjetrepublikker.

Hvad angår det første, havde Armenien således erklæret sin uafhængighed af Sovjetunionen knapt et år tidligere, nemlig den 23 september 1991 og den 16 oktober valgt Levon Ter-Petrossian, leder af Den Armenske Pan-Nationale Bevægelse (HHsh), der var fremstået af Karabakh-kommiteen, som republikkens præsident. Med Karabakh-kommiteens forvandling til politisk parti begyndte imidlertid også bevægelsen som helhed at udkrystallisere sig i mindre komponenter i form af andre partidannelser, mere eller mindre i opposition til Ter-Petrossian og hans politik, der blev set som kompromissøgende overfor både Moskva og Aserbajdsjan. Der var først og fremmest tale om de tre historiske armenske politiske partier, der hidtil kun havde fungeret i den armenske diaspora: det nationalistiske og socialistiske Dashnaksutioun eller den Revolutionære Armenske Føderation (ARF), det socialdemokratiske Hnchaksutioun og endelig det nationalliberale Ramgavar. Af disse kom Dashnaksutioun næsten fra starten i modsætning til Karabakh-

kommiteen, ikke på grund af Karabakh, men fordi partiet så denne og sidenhen den Armenske Pan-Nationale Bevægelse som usurpatorer af en indflydelse, som de mente burde tilfalde dem selv, eftersom de havde haft regeringsmagten i den kortlivede armenske republik fra 1918–1920. Som udpræget diasporaparti med sin magtbasis i en diaspora fra hovedsageligt det historiske Vest-Armenien, var de desuden fortalere for en militant politik overfor Tyrkiet med det sigte at genvinde de gamle armenske provinser Kars og Ardahan. Udover de nævnte kom så en række nystiftede partier, der i forhold til deres partiprogrammer alle havde stort set enslydende målsætninger – NKAO's genforening med Armenien, demokrati og markedsøkonomi, og primært adskilte sig ved deres ledere, generelt karismatiske personligheder med store politiske ambitioner og endnu større ego'er. (Hansen & Theisen 1995; Theisen, 1998) Da jeg i 1993 foretog en lignende rejse i Aserbajdsjan gjorde i øvrigt det præcis samme billede sig gældende. Blandt Armeniens nystiftede partier skal jeg blot som et kuriosum nævne et, nemlig Armeniens Republikanske Parti, der langt senere via veteranorganisationen "Yerkrapah", blev redskab og magtbase for hhv. Robert Kocharians og Serzh Sarkissians præsidentskaber. Partiet havde baggrund i de væbnede grupper, der forsvarede republikkens grænser sidst i 1980'erne i fraværet af en egentlig national hær, men gradvist blev en trussel mod statens interne stabilitet og derfor af Ter-Petrossian beordret til enten at underkaste sig parlamentet eller opløse sig selv. En af de grupper der valgte det sidste blev til det Republikanske Parti, hvis partiprogram i 1992 hvor jeg mødtes med dem kunne have været skrevet af de værste raceteoretikere, idet det primært syntes at bygge på tanker om den armenske nations overlegenhed i forhold til især den aserbajdsjanske og tyrkiske. (Theisen 2003).

De mest fanatiske nationalister fandt man imidlertid dengang i den såkaldte Artsakh-komite, der fungerede som en slags uofficiel repræsentation for NKR og samlingssted for Karabakh-armenierne i Jerevan, inkluderet mængder af nyankomne flygtninge fra den igangværende aserbajdsjanske offensiv. Jeg husker tydeligt et særligt pragteksemplar, en skolelærer i historie, der mente at kunne påvise en særlig forbindelse mellem Karabakh og Skandinavien, idet navnet på en lokal førkristen tordengud "Dror" skulle være identisk med vores Thor!

Dagliglivet for almindelige mennesker i Armenien generelt og Jerevan og andre større byer i særdeleshed var forfærdelig hårdt i disse år. Som følge af

konflikten i Nagorno Karabakh havde både Aserbajdsjan og senere Tyrkiet indledt en økonomisk blokade, der lukkede to af Armeniens grænser til omverdenen. Det betød at olie og gas, der førhen var kommet fra førstnævnte, nu i stedet måtte indføres fra Rusland via Georgien, leverancer der ofte blev afbrudt som følge af sabotage på rørledningerne i nærheden af den georgisk-aserbajdsjanske grænse samt på grund af krigen mellem Georgien og Abkhasien, der skærpedes på denne tid. Til gengæld var grænsen til Iran ved Meghri relativt sikker trods regelmæssig beskydning fra Nakhchivan, og relationerne mellem Den Islamiske Republik og Armenien var upåvirkede af konflikten med Aserbajdsjan, hvilket gjorde Iran til en livsvigtig forsyningskorridor for både energi og forbrugsvarer.

Her ender Europa. Den gamle Sovjet-grænse til Iran i Meghri. Foto: Søren Theisen

Ikke desto mindre var energimanglen til f.eks. elproduktion så stor at strøm til privat brug måtte rationeres og kun blev slået til få timer hvert døgn – som regel om natten, hvor folk så til gengæld stod op, lavede mad og fyldte spande og kar med vand, idet også vandforsyningen var afhængig af elforsyningen. Følgen var at en visuelt helt moderne storby som Jerevan henlå i næsten totalt mørke om natten, hvor de som vovede sig ud, famlede sig frem ved hjælp af lommelygter i håb om at undgå de åbne kloakdæksler i gadebelægningen og flokke af forsultne halvvilde hunde der strejfede om i gaderne. Indendørs var det ikke meget bedre. De private lejligheder var om vinteren isnende kolde uden varmt vand i radiatorerne og søgtesi stedet opvarmet

ved hjælp af tællelys og hjemmelavede brændeovne, ligesom mange skaffede sig strøm ved at tappe illegalt fra offentlige institutioner som f.eks. metro-

systemet. Det siger sig selv at knapheden på alt bidrog til at styrke de allerede eksisterende kriminelle netværk – den såkaldte ”mafia”, der opnåede umådelig både økonomisk og politisk indflydelse i disse år, og reelt kom til at fremstå som en slags kommercielt bourgeoisie (Theisen 1998, 2003). For eksempel oplevede Armenien i perioden en kraftigt opblomstrende privatbiltrafik, der sladrede om en betydelig indsmugling af benzin fra især Aserbajdsjan via personlige fællesskaber på tværs af alle grænser og frontlinjer. Problemet var så stort at da jeg det følgende år besøgte Aserbajdsjan, fortalte den daværende indenrigsminister Abassov mig at han hver uge måtte lade folk fængsle, som havde forsøgt at smugle benzin til Armenien. Reelt opnåede Armenien først en pålidelig energiforsyning i 1996 da man besluttede at genåbne det kontroversielle atomkraftværk Metsamor udenfor Jerevan.

Var tilværelsen hård i republikken Armenien var den dog endnu hårdere i Nagorno Karabakh. Umiddelbart efter at Aserbajdsjan havde udråbt selvstændighed fra Sovjetunionen d. 30 august 1991, fulgte myndighederne i NKAO trop ved den 2 september at erklære det autonome område løst fra Aserbajdsjan, som den uafhængige republik Nagorno Karabakh (NKR), der dog aldrig er blevet internationalt anerkendt, inkluderet af Armenien. Men med Armeniens egen efterfølgende selvstændighedserklæring d. 23 september og Sovjetunionens endelige opløsning d. 31 december, var konflikten nu ophøjet til statsniveau og tilsvarende skærpedes kampene mellem de to befolkningsgrupper på landjorden dramatisk. Det medførte at fra efteråret 1991 kom Stepanakert, hovedbyen i NKAO, under dagligt bombardement med de frygtede, men også temmelig upålidelige GRAD-25 missiler, affyret fra den lidt højere beliggende naboby Shusha, der var fastholdt af en aserbajdsjansk garnison. I takt med at Stepanakert således systematisk blev smadret, mens indbyggerne indrettede sig i husenes kældre, var enklaven samtidigt blevet næsten totalt afskåret fra at modtage forsyninger fra Armenien, idet Stepanakert’s flyveplads ved landsbyen Khojali ligeledes var under beskydning. For at lette presset på Stepanakert, blev det derfor afgørende for armenierne at erobre Khojali, hvilket skete den 25-26 februar 1992. Byens aserbajdsjanske civilbefolkning havde fået stillet en flugtkorridor i udsigt, men blev i stedet nedskudt en masse under forsøget. Ifølge officielle tal mistede 485 mænd, kvinder og børn livet ved Khojali, den største enkeltstående massakre på civile under hele krigen. Til gengæld betød byens indtagelse at det blev muligt at bringe nye forsyninger til fronten, hvilket tillod armenierne at indlede en større offensiv, der resulterede i erobringen af

først Shusha den 8-9 maj 1992 og derefter af den såkaldte Lachin-korridor med landevejen mellem Republikken Armenien og NKAO.

Allerede i juni, var den armenske succes dog blevet vendt til nær katastrofe, idet både Armenien og Aserbajdsjan i forbindelse med et møde i Tasjkent i maj formelt havde overtaget store mængder tunge våben efterladt af den sovjetiske hær på deres respektive territorier ved dens opdeling. Ifølge aftalen skulle de to stater kun overtage et vist antal af hver våbentype, men i praksis fik begge langt flere end besluttet og eftersom de største sovjetiske våbendepoter havde været placeret i Aserbajdsjan, opnåede landet en klar fordel i starten, der satte det i stand til at indlede en storoffensiv fra den 12 juni. I løbet af ganske få uger genvandt Aserbajdsjan således kontrollen over hele den nord- og nordøstlige halvdel af NKAO og skubbede frontlinjen frem til en halv times kørsel fra Stepanakert. Samtidig skiftede krigen karakter fra primært at være en partisanrig med lette våben mellem frivillige militser til at blive en regulær krig med kampvogne og bombefly, ofte med russisk militært personel, der efter at have mistet deres arbejde ved Sovjetunionens sammenbrud, nu lod sig hverve som lejetropper for de to sider.

Stillet overfor den akutte militære trussel og titusindvis af interne flygtninge, blev det endelig den 15 august besluttet at overlade al udøvende magt i NKAO til en statslig selvforsvarskommitte, ledet af Robert Kocharian, eller med andre ord - en militærregering. Den indkaldte som sit første skridt samtlige mandlige Karabakh-armeniere mellem 18 og 45 til en ny hær, der omfattede godt 15.000 personer, ligesom det lokale erhvervsliv blev underlagt krigsindsatsen. De omtalte tiltag sammen med en overlegen armensk kampvilje i kraft af at Karabakh-armenierne rent faktisk kæmpede med ryggen mod muren, stiltiende russisk bistand, og på en ydre baggrund af voksende politisk og militært kaos i Aserbajdsjan, betød imidlertid at armenierne allerede fra foråret 1993 blev i stand til at vende krigslykken endnu engang. Herunder påbegyndtes den række af spektakulære armenske modoffensiver ind i selve Aserbajdsjan og besættelse af ca. en femtedel af landets territorium, der i sidste ende resulterede i dets anmodning om våbenhvile i april 1994. (Theisen, 1990, Hansen & Theisen 1995, Theisen 1998).

Men under mit ophold i Armenien i efteråret 1992 var denne udvikling endnu langt borte. Tværtimod var stemningen som i en by under belejring og situationen i NKAO var højst usikker. Rent faktisk så usikker at jeg, selv om jeg havde planlagt også at tage til Karabakh og sikkert også kunne have fået

mulighed for det, ikke desto mindre valgte at afstå. I stedet foretog jeg to rejser langs Armeniens internationale grænser mod Aserbajdsjan ved hhv. Yeraskh-Nakhchivan og Siunik-Zangelan. Det førstnævnte sted var genstand for hårde kampe for de strategisk vigtige Sardarak-høje udenfor Yeraskh under mit besøg,

Meghri. Ueksploderet Grad-missil (ca. 1,5 meter langt). Foto: Søren Theisen

Lejlighed i Kapan ramt af Grad-missil. Foto: Søren Theisen

hvilket gjorde det umuligt at komme helt frem til landsbyen. Til gengæld var det muligt at observere den omfattende bistand, der tilflød Nakhchivan fra Tyrkiet via en pontonbro over Arasfloden. Rejse vanskeligheder forbundet med krigshandlingerne var også tilfældet i Siunik, der var under svær granatbeskydning fra Zangelan, men hvor jeg ikke desto mindre nåede frem til byerne Goris, Kapan og Meghri – grænsebyen mod Iran, der alle bar mange spor af GRAD-nedslag.

I Meghri foreviste en lokal militskommandant mig en kanon han havde fået fat i og var meget stolt af, og idet han pegede

mod en fjendtlig post i Nakhchivan, spurgte han mig om jeg havde lyst til at prøve den. Jeg afstod høfligt. Til gengæld havde jeg og mine armenske rejsefæller en lidt pudsigt oplevelse på vejen til Kapan, idet vi var blevet

tilrådet en omkørsel, da hovedvejen var under artilleriild. Men uden et ordentligt kort eller en lokal vejviser for vi vild i en labyrint af dalsystemer og befandt os pludseligt i udkanten af en større by, der øjensynligt var under beskydning. Vi gjorde holdt og spurgte en mand, der stod udenfor sit hus om hvor vi var: "Kapan", svarede han lakonisk, og tilføjede ironisk ved synet af vores ansigtsudtryk: "Men tag det bare roligt – I er stadigvæk i Europa!" Det sidste er ikke uden betydning da godt en fjerdedel af Kapan, inkluderet jernbanestationen, helt frem til dette tidspunkt formelt var beliggende i Aserbajdsjans Zangelan provins.

Det mest opløftende indtryk fra min lille fact-finding ekspedition langs Armeniens grænser var dog den omstændighed at stort set alle jeg mødtes med, fremhævede de udmærkede relationer, der havde eksisteret mellem de to befolkningsgrupper før Karabakh-konfliktens udbrud. Mange mindedes med vemod deres gamle aserbajdsjanske naboer, aserbajdsjanske håndværkere de havde haft eller hvordan de havde deltaget i hinandens bryllupper og andre familiebegivenheder. Tilsvarende var der stor enighed om at den nuværende situation først og fremmest skyldtes kyniske politikeres brug af den for at fremme egne interesser, såvel som udenlandsk indblanding, især fra Rusland.

Skole i Armash ramt af Grad-missil.

Foto: Søren Theisen

Armash. Dør ramt af fragmentationsbombe. Foto: Søren Theisen

Da jeg som før nævnt besøgte Aserbajdsjan det følgende år, oplevede jeg præcis det samme fænomen, nemlig at der på græsrodsniveau fandtes et stort reservoir af positive personlige erindringer om den anden side i konflikten, især hos de ældre generationer. Bagsiden af medaljen er dog at med bærerne af disse erindringers gradvise frafald over tid i takt med konflikten fastfrysning indtil sidste år, bliver det også stedse sværere at se en normalisering af relationerne selv på længere sigt.

Ganske forudsigeligt og som jeg mange gange påpegede overfor mine armenske kontakter vil intet land i længden tolerere at en femtedel af dens territorium holdes besat af en anden stat, især hvis det har økonomi til at ændre status quo. Og det har Aserbajdsjan i kraft af sin olie fra det Kaspiske hav. Gennem de forløbne år har Baku støt og roligt forstærket sin militære kapacitet med opkøb af moderne militær teknologi fra Rusland, men især fra Israel og Tyrkiet, samt fælles militærøvelser med sidstnævnte, herunder træning af en ny militær strategi, som tillod landet at indlede en storoffensiv mod Armenien i september 2020 og fuldstændigt ændrede styrkeforholdet mellem dem. På lidt over en måned lykkedes det Aserbajdsjan at tilbageerobre lidt under halvdelen af den oprindelige 'oblast' og alle de omliggende armensk besatte distrikter, der stillet overfor truslen om et totalnederlag, tvang den siddende armenske premierminister Nikol Pashinian til at indgå en russisk forhandlet våbenstilstand.

Det næsten mest forbavsende ved denne udvikling er dog at Armenien og NKR ikke formåede at udnytte de forgangne 26 års relative våbenhvile til at forhandle en politisk løsning på konflikten mellem de to sider, idet de rent faktisk havde noget at forhandle med. Hvad armenierne har opnået nu i stedet er en i længden fuldstændig uholdbar situation, der næsten garanterer en genoptagelse af konflikten før eller senere.

* * *

Selv om hele den gamle Sovjetgrænse mellem Armenien og Aserbajdsjan nu er genoprettet, blandt andet i Siunik med landsbyer delt midt imellem (Shurnukh) har de to befolkninger i dag ingen direkte kontakt med hinanden. Selv smuglerruterne er så vidt jeg ved ophørt at eksistere, så de yngre generationer kender kun hadet til den anden side, et had der bliver fremelsket både i den løbende statspropaganda og værre i skoleundervisningen i begge

lande. Dette aspekt udgør efter min opfattelse et af de største problemer med hensyn til at udvirke en holdbar politisk løsning på konflikten.

Under alle omstændigheder står denne min første rejse til Kaukasus efter Sovjetunionens sammenbrud lysende klart i min egen erindring, ikke mindst på grund af de mennesker jeg traf dengang. Sidenhen er jeg vendt tilbage igen og igen og har opholdt mig i lange perioder i både Armenien, Georgien og Aserbajdsjan, på arbejde som langtidsobservatør for OSCE ved diverse valg i regionen (Theisen 2004, 2008), som kulturrejseleder og som personligt interesseret privatperson. Jeg ser frem imod at følge den videre politiske, sociale og kulturelle udviklingen i Kaukasus

Litteratur

- Hansen, Torben & Søren Theisen (1995). Transkaukasien. Armenien, Aserbajdsjan og Georgien. *SNU* (Det Sikkerheds-og Nedrustningspolitiske Udvalg), København.
- Theisen, Søren. (1990). Tragedien i Nagorno Karabakh. *Kontakt*. Mellemløseligt Samvirke. No. 48.
- Theisen, Søren. (1998). Mounteneers, Racketeers and the Ideals of Modernity. Statebuilding and Elite-competition in Caucasia. In: *Contrasts and Solutions in the Caucasus*. Ole Høiris & Sefa Martin Yürükel (eds.). Aarhus University Press. pp. 140-158.
- Theisen, Søren. (2003). Demokrati og Klankultur. I: Ib Faurby og Märta Lisa Magnusson (red), *Korsvej og Minefelt: Kultur og konflikt i Kaukasus*. Aarhus: Systime Academic, s. 104-129.
- Theisen, Søren. (2004). Valg i Sydkaukasus: Armenien og Aserbajdsjan. *Udenrigs*. No. 3.
- Theisen, Søren. (2008). Armenien – valg og undtagelsestilstand. *Udenrigs*. No. 2, s. 77-88.
- Theisen, Søren og Torben Hansen. (2003). Historie og Landskab. I: Ib Faurby og Märta-Lisa Magnusson (red.) *Korsvej og Minefelt: Kultur og Konflikt i Kaukasus*. Aarhus: Systime Academic, s. 11-28.

Kort om forfatteren

Søren Theisen er forfatter og konsulent med baggrund i Historie og Iranologi. Theisens interesser og særlige vidensområder er historie, religion, samfundsorganisering og politisk kultur i Nærorienten, herunder især Kaukasus, Centralasien, Iran og Afghanistan. Han har været på 22 længerevarende ophold i Sydkaukasus, dels på egne forskningsprojekter og dels som langtidsobservatør/landeekspert for OSCE i forbindelse med regionale valg.

Theisen har været tilknyttet det Internationale Humanitære Beredskab under det danske Udenrigsministerium. Han har undervist på Caucasus Studies på Malmö Universitet, Det Danske Forsvarsakademi, Folkeuniversitet og Københavns Universitet.

Søren Theisen avbildad i Tbilisi. Målat av den danske gatumålaren Peter Skensved, som också tagit fotot.

Valda arbeten

Hansen, Torben & Søren, Theisen. (1995). Transkaukasien. Armenien, Aserbajdsjan og Georgien. *SNU* (Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg), København.

Theisen, Søren. (1989). Striden om den Sorte have. *Land og Folk*. 07.11.

Theisen, Søren. (1989). Revolution, national gæring og folkemord. *Land og Folk*. 08.11.

- Theisen, Søren. (1989). Intervention i Transkaukasien. *Land og Folk*. 09.11.
- Theisen, Søren. (1989). Da Lenin gav Karabakh til Aserbajdsjan. *Land og Folk*. 11.11.
- Theisen, Søren. (1989). Karabakh-problemet har sociale rødder. *Land og Folk*. 16.11.
- Theisen, Søren. (1989). Fløjlshandsker i Den Sorte Have. *Land og Folk*. 22.11.
- Theisen, Søren. (1990). Tragedien i Nagorno Karabakh. *Kontakt*. Mellemfolkeligt Samvirke. No. 48.
- Theisen, Søren. (1998). Tåger ved foden af Ararats bjerg. *Vindue mod Øst*, No. 43.
- Theisen, Søren. (1998). Mounteneers, Racketeers and the Ideals of Modernity. Statebuilding and Elite-competition in Caucasia. In: *Contrasts and Solutions in the Caucasus*. Edited by Ole Høiris og Sefa Martin Yürükel. Aarhus University Press. pp. 140-158.
- Theisen, Søren. (1999). Etnicitet og Politik i Iran før og nu. *Semiramis*. No. 6.
- Theisen, Søren. (2000). Georgien – klanernes nationalstat. *Udenrigs*. No. 2, s. 82-93.
- Theisen, Søren. (2001). Opløsning truer Aserbajdsjan. *Udenrigs*. No. 1.
- Theisen, Søren og Torben Hansen. (2003). Historie og Landskab. I: Ib Faurby og Märta-Lisa Magnusson (red.) *Korsvej og Minefelt: Kultur og Konflikt i Kaukasus*. Aarhus: Systime Academic, s.11-28.
- Theisen, Søren. (2003) Demokrati og Klankultur. I: Ib Faurby og Märta Lisa Magnusson (red), *Korsvej og Minefelt: Kultur og konflikt i Kaukasus*. Aarhus: Systime Academic s. 104-129.
- Theisen, Søren. (2004). Georgien – roser med torne. *Udenrigs*. No. 1.
- Theisen, Søren. (2004) Valg i Sydkaukasus: Armenien og Aserbajdsjan. *Udenrigs*. No. 3.
- Theisen, Søren. (2008). Armenien – valg og undtagelsestilstand. *Udenrigs*. No. 2.
- Theisen, Søren og Jana Sommerlund. (2008). Georgien: Bjørnen og Tornerose. *Udenrigs*. No. 3, s. 59-74.
- Theisen, Søren. (2010). An introductory history of the South Caucasus. Undervisningsmateriale til Caucasus Studies; Malmö universitet (ms.). Nov. 2010.
- Søren Theisen. (2012) Azerbaijan and the Azerbaijani. An Introductory History to the South Eastern Caucasus and North Western Iran. Undervisningsmateriale, Caucasus Studies, Malmö universitet (ms.).

Da Bjerget Græd: Spitak december 1989

En billedfortælling fra et feltophold i sne og frost i Armenien på et-års dagen for jordskælvet i 1988

Lars Funch Hansen

Indvielsen af den nye bydel i Spitak i december 1989: Kirkegården med den midlertidige kirke breder sig i terrasser over bjergsiden. Foto: Lars Funch Hansen

Vi ankom til Spitak på et-årsdagen for jordskælvet i december 1988, hvor 5.000 af 15.000 indbyggere omkom og næsten alle byens bygninger blev ødelagt. Vi var med til indvielsen af den nye bydel, kirkegården, som strakte sig i terrasser op ad bjergsiden, med en ny midlertidig kirke bygget af aluminiumsplader. Når vi kom nærmere kirkegården, blev vi mødt af en ubestemmelig og lettere uhyggelig lyd. Det viste sig at være lyden af de mange sørgende – som var det bjerget der græd. Senere skulle det vise sig, at det blot var den første gang den dag, at lyden af massiv og uendelig sorg gav mig kuldegysninger. Der var generelt en stemning af andægtighed over ikke blot kirkegården, men også en stor del af resten af byen den dag.

Den relativt nye trend med at indgravere full-size portrætter af afdøde på gravstenene forstærkede følelsen af at træde ind i andres sorg. Det virkede også som om netop disse portrætter fik de efterladte, og ikke mindst enker og bedstemødre, til at græde endnu højere hver gang de så op på billederne. Til at begynde med føltes det som at trænge sig ind i andres personlige sorg og tragedie. At der så var mange medier tilstede den dag, gjorde det lidt lettere at være med til. At se på og skrive om billederne i dag bringer erindringen og nogle af følelserne tilbage fra dengang.

Spitak lå tæt på epicenteret og derfor kaldes jordskælvet også for 'Spitak-jordskælvet'.

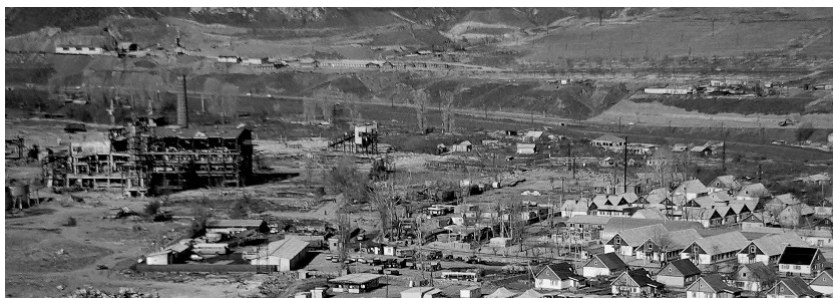
Den nye midlertidige kirke var bygget af aluminiumsplader. Her fandt en gudstjeneste og mindeceremoni i dagens anledning sted i den propfyldte kirke, hvor mange måtte stå udenfor. I dag står kirken der stadig, men bliver ikke længere brugt, så nu er kirken også et monument over jordskælvet.

*Ceremoni med afsløring af et nyt monument ved den ødelagte fabrik, ledet af en præst.
Foto: LFH*

Fotos til minde om de ansatte på fabrikken, som omkom under jordskælv.

Den ødelagte fabrik ses til venstre, til højre ses nogle af de nyopførte huse, hvoraf en del var midlertidige.

Mange boede i skurvogne ved siden af deres ødelagte hus, med toilet på gaden.

Eksempler på midlertidige boliger for de husløse i Spitak, og til håndværkerne.

En del forskellige midlertidige prefab-byer i forskellige farver var blevet etableret i udkanten af byen. En del heraf var resultatet af decentrale hjælpeaktioner fra de andre sovjetrepublikker, men også andre lande havde bidraget. Vi boede eksempelvis sammen med journalister fra Estland i den estiske prefab-

by med sauna og pool, som var lige ved at være færdige til indflytning. Disse midlertidige boliger var generelt beregnet til beboelse i et år eller to, men mange endte med at bo i disse prefab-bygninger i både 10, 15 og 20 år. På trods af at de fleste af disse ikke var egnet til det meget kolde vintervejr i Spitak-området.

Omfanget af den internationale humanitære hjælp var af en for Sovjetunionen hidtil uset grad. Hidtil havde Sovjetunionen i vidt omfang afvist udenlandsk assistance, men generalsekretær Gorbatsjov indså hurtigt behovet for hjælp. Den igangværende åbning over for omverdenen, som bl.a. var et resultat af perestrojka- og glasnost-initiativerne fra Gorbatsjov var nok medvirkende hertil. Nogle iagttagere har argumenteret for at jordskælvet var begyndelsen på Sovjetunionens sammenbrud. Eller som andre har sagt, kom jordskælvet til at varsle sammenbruddet.

Om aftenen deltog vi i en mindemiddag i en træhytte i bjergene uden for Spitak, sammen med VIP's, som inkluderede præsten, der havde stået for mindeceremonien tidligere på dagen. En lille gruppe af udenlandske besøgende deltog og vi kom nok primært med fordi vi havde lært en estisk journalist at kende, som viste sig at være en well-connected person fra TV i det sovjetiske Estland. Der blev holdt mange taler som ofte var stærkt følelsesmættede. Maden var god og rustik, og der blev drukket tæt – der var ingen mangel på hverken vodka eller armensk cognac.

Flygtningelejr med militære telte placeret blandt landbrugsmaskiner på det kollektive landbrug. Foto LFH

Armenske flygtninge fra Aserbajdsjan overlevede jordskælvet fordi de boede i telte – militærtelte placeret i bjergene bag Spitak, hvor der var frysende koldt. Men som altså i dette tilfælde reddede deres liv. Vintrene er i forvejen særligt kolde i denne del af Armenien. Flygtningene brugte bl.a. dagene på at samle brænde, så de kunne holde varmen og lave mad. Flygtningene i disse telte på bjergsiden kunne iagttage, at en del af de hjemløse fra jordskælvet kunne flytte ind i de mange mini-bydele med prefab-huse i moderne farverigt design med indlagt vand, som var skudt op omkring Spitak. De var flygtet fra voldsomme pogromer i 1988 i Sumgait, tæt på hovedstaden Baku, i Aserbajdsjan, som efterlod mange døde og stort set alle armenere måtte flygte. I deres tilfælde altså blot for senere på året at befinde sig i et område meget tæt på epicenteret af et voldsomt jordskælv. På billedet ses tre generationer af en familie, som boede i et koldt telt med en Aznavour-plakat. Sangeren Charles Aznavour var et armensk ikon med international karriere baseret i Frankrig, som i stigende grad blev dyrket offentligt i Armenien i årene med perestrojka. Dette var tidligere blevet delvis undertrykt da Aznavour repræsenterede den armenske diaspora, som ofte udtalte sig anti-sovjetisk og som man i perioder opfattede som en repræsentant for vestlig dekadence. Aznavour støttede genopbygningen efter jordskælvet på flere måder, bl.a. med en sang indspillet i samarbejde med en række franske

musikere og sangere, som blev solgt i mere end 2 millioner eksemplarer. Han var med til at danne en hjælpeorganisation, som opførte mere end 40 skoler og børnehjem. For mange i diasporaen var jordskælv et med til at reaktualisere deres armenske identitet, som det yderligere skete med Armeniens selvstændighed i 1991.

Udrejse

Det viste sig umuligt at finde flybilletter ud Jerevan flere dage ud i fremtiden, undtagen til Aserbajdsjan, som hverken armenere eller aserbajdsjanere ville benytte sig af efter pogromerne i Sumgait/Baku og den væbnede konflikt over Nagorno Karabakh. Vi endte således med at få set Baku og omegn, da vi måtte vente i to dage på en forbindelse videre til Kasakhstan. Vi kom til at bo tæt på Sumgait, hvor de ovennævnte pogromer havde fundet sted i 1988. Køreturen mellem Baku og Sumgait forekom som en rejse i en sovjetisk miljøkrise og en problematisk omstilling af olieindustrien. Der var uendeligt mange oliepytter og -minisøer spredt overalt mellem større og mindre oliepumper, hvoraf mange fremstod som ruiner fra en mere produktiv fortid. Og samtidig også et fascinerende klondyke. Alt sammen i stærk kontrast til nutidens Aserbajdsjan, hvor de mange petrodollars er tydelige i bybilledet.

Kort om författaren och Valda arbeten för Lars Funch Hansen, se hans andra bidrag i den här volymen "‘Han er konfliktolog’. Feltarbejde i Nordkaukasus i tiden omkring Sovjetunionens sammenbrud".

Glem det hvis du kan

Helen Krag

I gennem flere årtier var mit forskningsfokus minoriteter, primært i det hedengangne Sovjetunionen. Jeg har forsket i sovjetiske minoriteter siden 1980. Fra 1990 indtil 2012 var jeg leder af Afdeling for Minoritetsstudier på Københavns Universitet og fortsatte også derefter at forske og skrive.

For mig er minoriteter grupper i samfundet der ikke dominerer og derfor ikke er med til at bestemme hvad der er normalt, deriblandt hvad der kan siges og skrives om dem og af dem. Jeg blev minoritetsforsker fordi jeg ville forske i det uskrevne og det usagte, om det forbudte og det skjulte. I Sovjetunionen, det land jeg valgte til mit forskningsområde, var der en norm for alle, en vej at gå: fra hovedstaden og ud i landet, fra kommunistpartiet ud til sociale grupper og til det enkelte menneske. Andet måtte ikke tænkes. Man beordrede folk til at glemme alt andet. Meget information blev slettet, ikke kun fra hukommelsen, men også fra opslagsværker og landkort. Tavshed og fortielse var vigtige styreelementer.

På den armenske kirkegård

I 1988 var jeg på forskningsophold i Moskva og Alma-Ata i Kasakhstan med et projekt om minoritetssprogs vilkår. Som flere gange før boede jeg i Moskva på Videnskabsakademiets store gæstehotel ved Oktober pladsen, et hotel som ikke eksisterer længere. Man kunne dengang kun vanskeligt vælge selv hvor man ville bo og det var et OK-sted som lå centralt. Man kunne endda købe lidt mad i en buffet. Der var næsten altid mørkt brød, hårdkogt æg og en kold karbonade at få. Det var ikke uden betydning i et land hvor det at skaffe mad ellers var forbundet med at stå i lange køer foran næsten tomme forretninger.

En morgen faldt jeg i buffeten i snak med en anden udenlandsk forsker. Jeg fortalte om min interesse for minoriteter og fik et tip: "Tag ud til den armenske kirkegård. Der er noget i gære. Hver søndag mødes folk for tiden derude og snakker. Men vær forsigtig, der er politi og sikkerhedsfolk alle vegne." Klart at jeg fulgte denne anbefaling den førstkommende søndag, som var den 10. september. Jeg tog ud med metroen og gik forbi rækker af politi- og sikkerhedsfolk ind gennem en stor, vinrød murstensport til den armenske kirkegård. Jeg blev overrasket over at se så mange mennesker derinde. Alle,

de såvel som jeg, vidste at det ikke var velset at folk samles i større grupper med mindre det var organiseret fra toppen. Nu forstod jeg opbuddet af vagter udenfor kirkegården. Der var noget særligt over at betjentene udenfor ikke bevægede sig inden for begravelsespladsen. Stemningen var anspændt.

Jeg gik lidt rundt blandt de overraskende mange fremmødte; jeg lyttede og observerede. Pludseligt lagde jeg mærke til at nogle af mændene inde på kirkegården i skjul trak små lapper papir op af deres bukselommer og tasker og viste dem i smug til andre, bag ryggen eller bag en hånd, i hvert fald så hemmeligt som muligt. "Hvad er det for nogle sedler I har som andre ikke må se?" spurgte jeg en jeg var faldet i snak med. "Folk finder årstal for hvornår Nagorno-Karabagh blev lagt ind under Aserbajdsjan. De finder dem forskellige steder, den ene fandt noget i en bog fra dengang som lå i en kælder. En anden har fundet noget på sin arbejdsplads i en skuffe han egentlig ikke måtte åbne, jeg selv fandt et avisudklip i min farfars gamle kuffert på loftet."

Det var ikke den samme dato folk fandt frem til, hos nogle stod 1923, hos andre 1924, og atter andre havde åbenbart andre årstal. Men alle var forbavsede og bevægede, ind imellem nærmest ekstatiske over at have fundet noget efter at historien om Nagorno-Karabagh havde været fortiet i årtier. "Det regnes for en statsfjendtlig handling at undersøge det," tilføjede manden. Det var så tydeligt at de intet vidste, at alt var blevet holdt hemmeligt for dem gennem årtier og at de nu i tiden for *glasnost* måske kunne få svar på deres stille spørgsmål.

Jeg kom til at tænke på udtrykket "Fortielsens sammensværgelse" som jeg kendte fra forskningen om folkedrab. Det er en tavshed, som alle der kommunikerer, bidrager til. Den ene part tier for at holde ydmygelsens smerte ud, og den anden part tier for at kunne bære skylden. Deraf opstår en skammens identitet. Når tavsheden brydes, når det hemmeligholdte kommer op til overfladen kan ofrene anerkende sig selv. De kan kæmpe for også at blive anerkendt af skadevolderen som dog oftest kvier sig ved at stå ved forbrydelsen. Hvor svært var det da ikke for tyrkerne at vedkende sig massebordet på armeniere, for nazisterne med hensyn til jødemordene og altså også det sovjetiske samfund i forbindelse med deportationerne og deres følge.

Nagorno-Karabagh er, som alle der er interesseret i Kaukasus ved, en armensk enklave i Aserbajdsjan. Selve navnet hentyder til områdets historiske mangfoldighed og befolkningsblanding. *Nagorno* er russisk for højland, *kara*

er tyrkisk for sort eller mørk, *bagh* (på russisk ofte stavet *bakh*) kommer fra farsi (eller kurdisk) og betyder en have med træer.

Armenierne fra Nagorno-Karabagh i Aserbajdsjan var på kirkegården nemt at skelne fra armenierne fra selve Armenien. Mens de sidste talte indbyrdes armensk, kommunikerede folk fra den armenske minoritet i Aserbajdsjan på russisk, både med mig og med de andre armeniere. Som minoritetsforsker vidste jeg at det var ganske normalt, en almindelig udvikling at minoriteter mistede deres sprog fordi man de fleste steder ikke underviste i folks eget sprog. I Sovjetunionen var de henvist til russisk-sprogede skoler som fandtes overalt. Mens jeg var i Moskva mødte jeg en dansk journalist og vi lavede en timelang radioudsendelse om begivenheden på den armenske kirkegård i september 1988.

Armenierne i Nagorno-Karabagh blev efter Mikhail Gorbatsjovs annoncering af en åbenhedspolitik mere åbne omkring den diskrimination de var udsat for i Aserbajdsjan. Nagorno-Karabakh's områdesovjet anmodede i februar 1988 både den aserbajdsjanske og den sovjetiske ledelse om at blive lagt sammen med Armenien. Men både Azerbajdsjans Øverste Sovjet och Sovjetunionens Øverste afviste anmodningen. I Nagorno-Karabaghs hovedby Stepanakert samledes titusindvis af armeniere til demonstration. I Armeniens hovedstad Jerevan kom det til massedemonstrationer der støttede Karabagh og Karabagh-komiteen blev dannet.

En af mine russiske bekendte var antropologen Galina Starovojtova. Hun brækkede sit ben mens hun var på feltarbejde i Armenien netop da sovjetiske tropper blev sat in i Jerevan. Da der blev valg til Sovjetunionens folkekongres 1989 overtalte nogle af de indelukkede armenske politikere Galina, som var russer, til at stille op for dem. Hun blev valgt ind – og dermed begyndte hendes transformation fra forsker til politiker. Hun blev del af den demokratiske reformfløj med blandt andet dissidenten og atomfysikeren Andrej Sakharov. Hendes politiske hovedinteresse var ligesom hendes videnskabelige etniske konflikter og minoriteter.

Som politiker insisterede hun på at den internationale ret til selvbestemmelse også måtte gælde i Sovjetunionen. Jeg besøgte hende sammen med Juraprofessor Erik Siesby, formanden for den danske Helsinki-komité, i Moskva. Hun havde da besøg af mændene fra Karabagh-komiteen som efter et fængselsophold igen var på fri fod. Erik Siesby diskuterede længe komiteens anliggender med hende med mig som tolk. I 1990 var Galina til et

møde i København og besøgte også mig i mit hjem. Galja, som alle kaldte hende, blev myrdet i november 1998, brutalt skudt ned i sin trappeopgang i Sankt Petersborg Sandsynligvis fordi hun undersøgte korrupsionen blandt konkurrenter. Hun var den første af mange bekendte der blev myrdet. Galina Starovojtova kunne fortjene en hel bog, i mit liv har hun spillet en rolle, først og fremmest for mit forhold til Kaukasus.

I en abkhasisk avis

Et lignende konfliktpotentiale som i den armenske enklave i Aserbajdsjan opstod i Georgien. Pludselig hviskede nogle af mine bekendte i Moskva om abkhasernes holdning: De ville ikke længere kues af den centrale regering. Også her blev det diskuteret hvordan og hvornår man var kommet under Georgien. Folk ville vide alt det de hidtil ikke måtte vide. En dag bad en ung forsker mig om et møde hvor hun stak mig et eksemplar af den abkhasiske avis *Sovetskaja Abkhazija* fra den 8.7.1989 som indeholdt en artikel under overskriften "Hvem er vi abkhasere?" [Kto zje takie abkhaztsy?]. Dette spørgsmål havde ingen turde stille blot kort tid forinden, i hvert fald ikke i håb om at få et svar. Nu stod der en hel artikel der fyldte næsten en halv avisside.

Ifølge overbringeren af avisen måtte ingen få at vide at hun havde den og at hun oven i købet delte den med mig, en udlænding. Det kunne have ført til bortvisning fra hendes stilling som krævede at hun var etnisk neutral, at hun ikke havde forbindelser til Abkhasien, morens oprindelsessted. Igen: Fortieller og hemmelighedskræmmeri var et gennemgående træk i sovjetisk minoritetspolitik. Det siger noget om hvad reformkursen havde ført til. Glasnost var mere end åbenhed – den betød også transparens.

Mange politikere i Moskva, inklusive fornyeren Mikhail Gorbatsjov, forstod ikke hvad der foregik. Og menigmand heller ikke. Hvorfor var de så utilfredse ude i landets hjørner? Er de nationalistiske bøller alle sammen? Er de alle modstandere af reformerne? Som en kvinde jeg mødte i en forskningsinstitution i Moskva udtrykte det: "My ob etom ne znali." (vi vidste det ikke). Hun var ikke den eneste der intet vidste om situationen i udkanten af staten.

Etnisk hotspot

Jeg var ikke ekspert i Kaukasus på denne tid, men som sagt generelt interesseret i minoriteter og minoritetsregioner. Det var nok til at jeg de følgende år blev bedt om at komme til konferencer og skrive artikler. For blot at nævne nogle få, var jeg i januar 1991 rapportør ved en arbejdsgruppe om Armenien, Aserbajdsjan og Georgien i forbindelse med en konference om

Fra conference om Transkaukasus på Dansk Center for Menneskerettigheder. T. v. Nodar Natadze, formand for Georgiens Folkefront, t. h. Mikhail Saakasjvili, dengang i det georgiske Udenrigsministerium. Kilde: Information maj 1992.

etniske konflikter i Oslo og i foråret 1992 var jeg moderator ved et møde om konfliktløsningsmuligheder mellem Georgien og Sydossetien i forbindelse med en konference på Det Danske Center for menneskerettigheder "Nationalism and Minority Issues in the CSCE-Region. International Dialogue on Security and Co-operation in Transcaucasia". Her mødte jeg bl.a. en ung Mikhail Saakasjvili, lige vendt tilbage fra USA (han blev Georgiens præsident i 2004), Nodar Natadze som var formand for den georgiske folkefront og som til min glæde talte flydende tysk og nogle sydossetiske politikere. Jeg tror at det var takket være mit kvinde-køn og mit venlige væsen udover naturligvis mit kendskab til konflikterne, at jeg kunne få dem til at sætte sig ved samme bord. Det havde de nægtet konsekvent indtil jeg

dukkede op. Det føltes tilfredsstillende at være med til at skabe dialog.

Ikke at det dog hjalp... Jeg nåede i denne tid også at skrive et bidrag om Georgien til Danmarks Radios journalist Vibeke Sperlings bog om de femten lande der opstod da Sovjetunionen brød sammen.

Mit fokus lå dengang på Centralasien. Det var denne baggrund der gjorde at jeg blev inviteret til at optræde ved det svenske Udenrigspolitiske Institut i Stockholm i december 1992 (Minorities, Human Rights and the CSCE-Process) om etniske hotspots i Sovjet. Jeg blev ringet op af Gerald Nagler,

formanden for den svenske Helsinkikomité, som jeg havde mødt et par år forinden. Han ville have mig til at holde et oplæg om Centralasien, et område jeg havde fortalt ham om. Jeg takkede nej med ordene “Hvis I vil have noget om etniske hotspots må I finde nogen der ved noget om Kaukasus, jeg gør ikke. Der skal nok være nogen i Sverige”, sagde jeg.

Jeg blev overrasket da jeg flere måneder senere blev ringet op igen fordi de angiveligt ikke havde kunne finde nogen med den kompetence de efterspurgte. “Du må da kunne forklare os hvorfor du siger at det er Kaukasus der er det vigtigste etniske hotspot nu.” Det havde de ikke selv hørt om, sagde han.

Derfor rejste jeg til Stockholm og optrådte med mine hypoteser. Det er trods alt lidt nemmere at forklare hvilke input der førte til min konklusion end at udrede grundig forskning i dybden og for andre. Jeg begyndte mit foredrag med sætningen “The Caucasus is an issue of primary urgency. If not taken care of in the utmost conscientious way it might one day in the future make Europe look back at the Balkan war as just a warm up exercise.” Det var noget dramatisk formuleret, men jeg var ret overbevist om at det var korrekt. Mit oplæg førte til det mærkværdige resultat at jeg ufortjent kom til at stå i i flere organisationers kartoteker som kaukasusekspert. Derefter skrev jeg mine tanker i forhold til Stockholm-oplægget ned til en artikel. Den kom i omarbejdet form under overskriften “The Caucasus – a Troubled Region at the Rim of Europe” i tidsskriftet *Regional Contact* 93.

Kaukasus har altid interesseret mig på grund af regionens etniske og sproglige mangfoldighed, men min aktuelle forskningsmæssige interesse blev pirket til ved netop dette tilfælde. Jeg blev nødt til at tilegne mig en ekspertise, fordybe mig i Kaukasusregionens væsen og problemer.

Rejse til Nordkaukasus

For at tilegne mig en ekspertise måtte jeg rejse til Nordkaukasus som jeg overhovedet ikke kendte til. Jeg havde dog en studerende, kulturgeografen Lars Funch Hansen, som havde fortalt om regionen og som havde været på feltarbejde i det nordlige Kaukasus’ bjerge. Lars skrev en opgave som jeg var vejleder af, det var på denne måde vi lærte hinanden at kende. Vi kom senere til at lave flere publikationer sammen. Han skrev desuden en ph.d.-afhandling om tjerkeser som jeg også fulgte tæt. Indtil vi mødtes var hans fortællinger

om det nordlige Kaukasus nok det mest troværdige om regionen jeg kendte til.

Helen Krag til møde med den tjetjenske præsident Dsjokhar Dudaev, 7.11.1993. Kilde: Ib Faurby

Jeg havde været i Sotji i 1960, da jeg var ganske ung, men dengang anede jeg ikke noget om den etniske struktur i Sovjetunionen. 10 år senere skrev jeg en lille universitetsopgave om regionens geografi hvor jeg fremhævede Kaukasusregionen for dens mangfoldighed, og igen ti år senere, i begyndelsen af 1980'erne besøgte jeg de tre sydkaukasiske republikker Georgien, Armenien og Aserbajdsjan som turist. Også dette var længe siden og mine iagttagelser var ikke videnskabelige. Der skulle mere til.

Meget passende med mine ønsker om at lære mere fik jeg et tilbud fra docent Märta-Lisa Magnusson om at komme med på en rejse til Nordkaukasus som hun organiserede for en lille gruppe forskere og journalister. Hun var kendt i Danmark for at arrangere fagligt udbytterige rejser. Både Märta-Lisa Magnusson og Lars Funch Hansen blev senere ansat på Caucasus Studies vid Malmö högskola. Rejsen i 1993 gik til Dagestan, Tjetjenien, Ingusjetien og Nordossetien. Da vi kom til Vladikavkaz i Nordossetien, kom Lars pludseligt gående selv om han var i Balkarien, længere vestpå. Rygter går hurtigt i Kaukasus.

Det var bestemt ikke nogen luksusrejse, men alt det vi oplevede på denne rejse i en uudviklet region var at regne for en udpræget efteruddannelse. Min viden om konflikter var til at føle i Prigorodnyj-distriktet, hvor fordrevne

ingusjetere boede i usle vogne uden nogen form for bekvemmeligheder. Sammen med Lars Funch skrev jeg senere en rapport til FN om netop Prigorodnyj-konflikten.

Tjetjenien

Det største indtryk på rejsen gjorde Tjetjenien på mig. Her besøgte vi flere af de nyligt grundlagte politiske partier og forskellige forskningsinstitutioner. Vi var også i audiens hos Tjetjeniens præsident Džokhar Dudaev. Han havde været flyvergeneral i Estland og mente at hvad der gjaldt for Estland måtte også gælde for Tjetjenien. Han var en veltalende, karismatisk og en dedikeret leder, på en og samme tid analytisk og emotionel. Selv om han næppe var demokrat men nærmere autoritær så tog han et ansvar da Tjetjenien var i problemer. Også han blev for øvrigt myrdet. I 1996 blev han skudt ned på en mark gennem en satellittelefon af nogen med magt i Moskva. Men det var altså senere. Nu kunne vi besøge ham og høre ham berette om sine overvejelser.

En nat i Groznyj i Tjetjenien delte jeg værelse med brigadegeneral Michael Clemmesen og journalist Vibeke Sperling. Det var vidende rejsekammerater og topprofessionelle med hensyn til Sovjetunionen, historien og politiken. Vi havde fået at vide at der var udgangsforbud om natten og da der ved 22-tiden udbød skyderier tæt på begyndte jeg at blive nervøs, men generalen forklarede hvor langt skyderierne var væk og hvor farlige eller bedre: hvor ufarlige de var for os. Det var god at udveksle formodninger på et kvalificeret grundlag.

Deportationer

Det som betød mest for mig og mit efterfølgende engagement var en ophobet bunke gamle tjetjenske gravsten som vi så i republikkens næststørste by, Sjali. Stenene var rester af gamle begravelsespladser som sovjetstyret havde brugt ved vej- og husbyggeri efter at tjetjenere i 1944 (i lighed med andre kaukasusfolk) var blevet forvist fra Tjetjenien og under usle betingelser deporteret til Centralasien og Sibirien.

Udvisningen var ikke varslet og varede kun få dage. Folk blev gennet fra deres landsbyer og kørt i lastbiler ned til togstationer hvor der allerede stod lukkede togvogne. Dem blev de læsset i uden tilstrækkelig mad og drikke. Mange døde allerede på vej til Centralasien, andre døde senere under selve deportationen, hvor familier blev læsset af forskellige steder og ofte adskilt og hvor de ofte måtte begynde med at bo i jordhuler. Det var dem forbudt at

flytte sig andre steder hen. De – dvs. hele folket – blev officielt erklæret for

Muslimske gravsten, samlet på torvet i den tjetjenske by Sjali, november 1993. Kilde: Helen Krags privatarkiv

kriminelle forrædere og den lokale befolkning blev advaret mod dem. Tjetjerne (og ingusjerne) mistede alle deres rettigheder.

Deres huse og landsbyer i Nordkaukasus blev givet væk til andre, og deres republik forsvandt fra alle landkort og encyklopædier. Det var i årtier forbudt at skrive om begivenheden

eller foretage forskning i arkiverne. Der var erklæret et overordnet bud: I eksisterer ikke længere. Det var således et ekstremt tilfælde af styret ydmygelse, fortielse og usynliggørelse.

Først med Sovjetunionens undergang fik vi kendskab til detaljer. Den første historiske artikel om deportationerne udkom i 1990 (!) og den første samling af dokumenter, øjenvidneberetninger og erindringer udkom ikke før 1993. Først nu kunne man orientere sig om hvad der virkelig var sket. Det var historikeren Nikolaj Bugaj som udgav den første dokumentsamling, hvori man kunne læse at Lavrentij Berija, Sovjetunionens sikkerhedschef, som selv kom fra Georgien, den 22. februar 1944 i et telegram til Stalin meddelte at der var registreret 459.486 personer (tjetjenere og ingusjetere) som skulle forflyttes i løbet af 8 dage. I et andet telegram skrev han at deportationen ville begynde ved solopgang den 23. februar 1944 og at man agtede at omringe området for at hindre befolkningen i at flygte. Og slutteligt handlede et dokument underskrevet den 7. marts 1944 af selveste præsidenten for landets Øverste Sovjet, Mikhail Kalinin, om det territoriale forsvindingsnummer: Den Tjetjensk-Ingusjiske ASSR blev likvideret og fordelt mellem Dagestan, Nordossetien, Georgien og Stavropol Regionen i den Russiske Republik. NKVDs deportationsafdeling bekræftede efter krigen at "144.704 personer omkom i perioden 1944 til 1948, herunder: 101.036 i Kasakhstan, 16.052 i Usbekistan"

– Det er næsten hver tredje af de deporterede som er registreret som døde på blot fire år!¹

Da de første overlevende begyndte at vende tilbage til Tjetjenien efter 1957 blev de modtaget som fjendtlige ballademagere. Det kom til en del sammenstød og pogromer mod de hjemvendte tjetjenere. Mange steder var det forbudt for de hjemvendte at slå sig ned. Mange gjorde det alligevel, men det betød at de var udelukket fra enhver social støtte. Gennem årtierne demonstrerede tjetjenere forgæves for at få deres rettigheder tilbage.

Og nu, i 1990'erne, havde tjetjenere stabledet stenene oven i hinanden i håbet om at der var bedre tider og at de nu kunne bygge et mindesmærke over deres lidelser under Stalintidens store deportationer. I 50-året for deportationerne ville man højtideligholde mindedagen med en offentlig begivenhed. Mindedagen blev ikke til noget fordi der selv i februar 1994, flere år efter Sovjetunionens sammenbrud, ikke var ledende politikere fra Moskva der agtede at komme til Tjetjenien for i det mindste at holde en tale hvor man gav udtryk for at det der skete dengang ikke var i orden. Der kom NUL repræsentanter fra det offentlige Rusland. Mindesmærket blev heller ikke til noget fordi der manglede penge.

Den måde tjetjenerne talte om deportationerne på – eller ikke talte om dem på – mindede mig om min families lavmælte omtale af deportationer af jøder fra Centraleuropa i Hitlertiden. Ingen talte åbent om det, det var et tabuiseret sprog. Som om det ikke eksisterede. Måske gjorde det for ondt at tale om det og måske ville man beskytte sine børn? Men jeg genkendte de underliggende følelser i det usagte. Jeg fik en fornemmelse af deres store sorg over de tab enhver familie døjede med og de traumer de aldrig havde fået bearbejdet. De havde heller aldrig fået en undskyldning for overgrebene. Russere talte kun med foragt om dem. Tjetjenerne var vrede og ville være uafhængige af Rusland. Jeg fornemmede at der her lå kernen til deres utilfredshed, deres oprørsstemning og deres kampvilje.

Ingen af dem vi talte med fortalte af sig selv noget om deportationerne som dog var et åbent sår. Jeg kender til de sår der opstår efter deportationer og drab fordi min egen familie også var præget af dem. Jeg kender derfor også til hvor tavse de overlevende ofte forholder sig. Det gjorde det måske lidt nemmere for mig at fornemme sårene og for at spørge forsigtigt ind til dem. Dem jeg mødte havde gennem årtier fået at vide at det ikke var noget man

¹ Jeg har blandt andet beskrevet deportationerne i bogen *An die Vielfalt*, Krag (1994).

talte om. Deportationerne var en af de mange tavshedsforpligtelser som landet var så rig af. Man skulle virkelig spørge med forsigtighed og omhu for at få en flig af denne fortælling, som alle familier var berørt af. Ikke så mærkeligt at en film om deportationerne (af Hussein Erkenov) kom til at få titlen: *Prikazano zabyt'*, beordret til at glemme. Den blev for øvrigt forbudt i Rusland.

Det var måske på grund af min personlige historie at jeg fra første færd kunne fornemme og forstå nogle af de sår tjetjenere har fra deportationsårene 1944-57, og at jeg kunne forudse at krigen måtte komme? Det var let for mig at identificere mig med denne del af tjetjensk og ingusjetisk historie. Det er ikke så mærkeligt at tjetjenerne ikke havde tillid til styret i Moskva som havde hældt ringeagt og disciplinerende ordrer ud over dem og som ikke engang efter Sovjetunionens endeligt kunne indrømme det de havde gjort forkert. Det var ret almindeligt i Moskva at kalde kaukasierne for "de sorte". Jeg besluttede at skrive om deportationerne og om Kaukasus når jeg kom hjem og når jeg havde sat mig ind i områdets historie og fortrædeligheder – og det holdt jeg.

"Kaukasusekspertise"

Efter hjemkomsten fra Nordkaukasus foreslog jeg Minority Rights Group i London (MRG) at skrive en rapport om minoriteterne i Nordkaukasus sammen med Lars Funch. Det var ikke nogen nem opgave fordi der stort set ikke forelå tilforladelige og aktuelle publikationer om regionens historie og aktuelle situation, men vi skrabede alt sammen vi kunne få fat i af historiske tekster. Vi havde også dokumenter med fra regionen, og så var der naturligvis vores egne erfaringer fra besøgene i regionen. Det kan være svært at forstå for udenforstående at vidensniveauet kunne være så ringe. Men som nævnt var det en udbredt strategi fra systemets side at fortie kendsgerninger om og for minoriteter. Det lykkedes os at skrive en engelsksproget beretning om de mange minoriteter i Nordkaukasus og om baggrunden for de mange aktuelle konflikter. Den blev peer-reviewed og vi fik en del brugbare kommentarer fra vores ukendte bedømmere som vi kunne medtage.

Denne publikation udkom lige tids nok til et OSCE-møde i Budapest hvor MRG uddelte den til alle deltagere. I selvsamme uge begyndte Ruslands invasion af Tjetjenien som var årsagen af hvilken fulgte den russisk-tjetjenske krig. På en af de første sider i vores lille bog stod der at dette ville kunne ske

hvis ikke man gjorde noget. Vores tekst viste sig at være det eneste tilgængelige aktuelle materiale på engelsk om regionen og den fik derfor stor udbredelse. Flere internationale medier ringede. Jeg husker i hvert fald at have talt med *BBC*, *International Herald Tribune* og en fransk avis. Det føltes godt at kunne videregive viden om en region ingen syntes at kende. I første omgang vandt de desperate tjetjenere krigen mod russerne, men de tabte i sidste ende. Men det er en anden historie, for så er vi i den russiske præsident Vladimir Putins epoke og hans voldsomme fremfærd i Tjetjenien.

Dagen efter den russiske hær var gået ind i Tjetjenien i december 1994 fik jeg en e-mail fra en kollega i Georgien, hvori der kun stod et ord: "Kassandra". *Kassandra* var ifølge græsk mytologi datter af kongen af Troja. Hun havde profetiske evner, men var dømt til at ingen tog notits af hendes forudsigelser. *Kassandra* forudså krigen og Trojas fald. Jeg havde forudsagt krigen i Tjetjenien som i sidste ende kunne vindes lige så lidt som krigen i Troja i antikken. Det må være det mailen hentydede til. Min georgiske kollega måtte i hvert fald have læst noget jeg havde skrevet og sendt ham.

Senere oversatte min gode russiske ven og kollega, Nikolaj Vakhtin, bogen til russisk og sørgede også for at den udkom i Skt. Petersburg. Derved blev den tilgængelig for de folk, vi havde skrevet om, så de selv kunne læse og kommentere teksten. Vi fik tilsendt mindre rettelser, men fik også at vide at mange læsere af den russisksprogede version blev overraskede over det de kunne læse fordi de ikke selv anede ret meget om deres eget folks og deres republiks historie. Som sædvanligt undlod det sovjetiske styre helt bevidst at fortælle noget som helst der havde noget med virkeligheden at gøre.

Det siger sig selv at når man først er udnævnt til ekspert på et område er der mange anmodninger om at fortælle mere. Det gjorde jeg så, både i form af rapporter, i medier, i foredrag og i diverse tidsskrifter. I Danmark såvel som i udlandet. Nordkaukasus kom til at fylde meget mere end jeg havde forudset. Kaukasustemaet kom nærmest til at klistre til mig fra 1994 og indtil jeg forlod universitetet i 2012, og i mindre omfang også derefter. Utallige gange blev jeg indkaldt som ekspert til de store mediers udsendelser. Jeg fulgte krigen i Tjetjenien fra dens spæde begyndelse til landets ødelæggelse og siden til indførelsen af et diktatur.

Jeg var med til at stifte den danske Tjetjenienforening og Dansk Selskab for Kaukasusforskning som jeg i perioder var formand for. Ikke mindst var

det vigtigt for mig at informere danskerne om tjetjenernes sag og få dem til at forstå baggrunden. Jeg følte, at jeg skyldte både danskere og tjetjenere noget som jeg havde fået indsigt i via mit arbejde. Befolkningen i Danmark var nok den der havde eller kunne have det allerbedste kendskab til regionen. Informationsniveauet om Tjetjenien og krigen var i hvert fald højere i Danmark end mange andre steder. Det var vi en hel gruppe af forskere som bidrog til.

Krigene i Tjetjenien blev den konflikt der kostede flest liv og endte ved Moskvas hjælp i et diktatur. Forløbet lignede dog de andre minoritetskonflikter: Efter kuppet mod reformerne i 1991 erklærede Tjetjenien sig formelt uafhængigt lige som andre republikker havde gjort det. Tjetjenien ville være demokratisk selv om kun få sandsynligvis havde en idé om hvad det betyder. I 1999 invaderede den russiske hær endnu engang Tjetjenien med en ikke før set aggressivitet for at få ro i den sydlige provins. Bagefter lå Tjetjenien i ruiner og hundredtusinder var døde.

Jeg vil ikke beskrive udviklingen her, det har jeg gjort i publikationer og foredrag, men det er vigtigt for mig at pege på at konfliktmønstret lignede de andre. Derfor kunne det forudsiges og beskrives. Man kunne kun vanskeligt se rationalet i konfliktudviklingen uden at også at se de skæve minoritetsmajoritetsforhold. Sovjetunionens sammenbrud var ingenlunde fredeligt fordi den ene af konfliktparterne kunne gribe ind med overlegen våbenmagt og gjorde det. Jeg fulgte konflikten tæt, jeg kendte mange der var aktive, jeg oplevede at mange af dem jeg kendte døde og endnu flere flygtede, også til Danmark.

* * * *

Det land jeg havde studeret, Sovjetunionen, eksisterer ikke længere. Siden dengang er intet gået som ventet. I begyndelsen af 1990'erne håbede folk på demokrati, frihed og åbenhed uden at de dog endnu helt vidste hvad det indebærer, men de har hverken fået det ene eller det andet. Men dengang var luften mættet af spænding og forventninger om noget godt.

Forandringerne efter Sovjetunionens sammenbrud fik mig til at skælve indeni. Det var ikke kun det gode der vandt frem, men også radikale kræfter der brugte voldsomme og voldelige metoder. I slipstrømmen af disse forandringer døde flere mennesker jeg kendte personligt. Der var gode venner

iblandt, også nogle jeg havde samarbejdet med og nogle som havde været på besøg i mit hjem i København. Æret være deres minde!

Litteratur

- Bugaj, N.F. (1990). Pravda o deportatsii tjetjenskogo i ingusjskogo narodov. *Voprosy istorii* 7, 32-44.
- Krag, Helen. (1994). An die Vielfalt. *En slavist i humanismens tegn. Festskrift til Kristine Heltberg*, Københavns Universitets Østeuropainstitut
- Krag, Helen. (1994). The Caucasus – a Troubled Region at the Rim of Europe. *Regional Contact* 93, 34-44.
- Krag, Helen Liesl & Lars Funch Hansen. (1994). *The North Caucasus. Minorities at a Crossroads*. Minority Rights Group International, London.
- Kto-zje takie abkhaztsy? *Sovetskaja Abkhazija*, 08.07.1989.
- Sperling, Vibeke (red.) (1991). Sovjetimperiet i opløsning – om de femten nye lande på verdensscenen. København: Danmarks Radio.

Kort om forfatteren

Helen Krag

Helen Krag er Ph.d. (Østeuropastudier), Københavns Universitet, cand.mag. i russisk og sprogpsykologi. Hendes særlige interesseområder er minoritets-majoritetsrelationer i Østeuropa med særlig fokus på det tidligere Sovjet, minoritetsrettigheder og minoritetsteorier. Fra 1990 indtil 2012 var hun leder af Afdeling for Minoritetsstudier på Københavns Universitet.

Helen Krag har været medlem af repræsentantskabet for Dansk Udenrigspolitisk Institut (DUPI); medlem af International Board for Minority Rights Group, London; medlem af Herausgeberkreis für Jahrbücher der Geschichte Osteuropas, München; medlem af Styrelsen för Multietnisk Forskning, Uppsala Universitet; medlem af bestyrelsen Dansk Center for Holocaust og Folkedrabsstudier (DCHF). Tidligere formand for Dansk Selskab for Kaukasusforskning.

Valda arbeten

- Krag, Helen Liesl. (1991). Georgien: Mellem Asien og Europa. I: Vibeke Sperling (red.) *Sovjetimperiet i opløsning*. Danmarks Radio, s.166-171.
- Krag, Helen Liesl (1993). The Caucasus – A Troubled Region at the Rim of Europe. In: *Regional Contact*, pp. 34-44.
- Krag, Helen. (1994). An die Vielfalt. En slavist i humanismens tegn. *Festskrift til Kristine Heltberg*, Københavns Universitets Østeuropainstitut
- Krag, Helen. (1994). The Caucasus – a Troubled Region at the Rim of Europe. *Regional Contact* 93, 34-44.
- Krag, Helen Liesl & Lars Funch Hansen. (1994). *The North Caucasus. Minorities at a Crossroads*. Minority Rights Group International, London.
- Krag, Helen Liesl, Bloch, Chr. & E. Schumme. (1995) *Georgia – A Country Report*. Genève: UN Human Rights Centre.
- Krag, Helen Liesl & Hansen, L Funch, (1996). *Severnyj Kavkaz: narody na pereputje*, St. Peterburg: Izdatelstvo Evropejskij Dom, (opdateret russisk udgave af 1994-udgivelsen).
- Krag, Helen Liesl (1996) Minoritetspolitik i Kaukasus, i: J. Kühl (red.): *Mindretalspolitik*, København: DUPI, s. 317-376.
- Krag, Helen Liesl with Funch L. (1997). *On the Situation in the Prigorodny District*. Geneva: UNHCR.

- Krag, Helen Liesl. (1997). The Break-up of the USSR and the Dynamics of 'Ethnic Conflict'. In: *Proceedings of International Peace Studies Symposium '96 in Okinawa*, Session 3: Coming out of Ethnic Violence, s. 186-206.
- Krag, Helen. (1997-99). Bidrag til den *Store Danske Encyklopædi* om kaukasiske folk.
- Krag, Helen (2002) (med Lars Funch Hansen) *Nordkaukasus – Folk og politik i en europæisk grænseregion*. Museum Tusculanum, København.
- Krag, Helen (2003). Etnicitet, sprog, kultur, I: Ib Faurby og Märta-Lisa Magnusson (red.): *Korsvej og minefelt. Kultur og konflikt i Kaukasus*. Systime Academic, Århus.
- Krag, Helen (2003). Prigorodnyj-konflikten, I: Ib Faurby og Märta-Lisa Magnusson (red.), *Korsvej og minefelt. Kultur og konflikt i Kaukasus*. Systime Academic, Århus.
- Krag, Helen (2003). Chechnya and the Caucasus. I: F. Daftary & St. Troebst (eds): *Radical Ethnic Movements in Contemporary Europe*. Berghahn Books, Oxford, U.K.

“Han er konfliktolog”

– Feltarbejde i Nordkaukasus i tiden omkring Sovjetunionens sammenbrud

Lars Funch Hansen

Da jeg i november 1992 ankom til Vladikavkaz i Nordossetien for at lave feltarbejde, havde der et par uger tidligere udbrudt voldelige sammenstød mellem væbnede grupper af ossetere og ingusjere i Prigorodnyj-distriktet øst for Vladikavkaz. Ganske overraskende havde kampene medført mere end 700 døde og mellem 30.000 og 60.000 fordrevne – primært ingusjere som flygtede til naborepublikken Ingusjien.¹ Prigorodnyj udgør både en forstad og et område tilgrænsende den nordossetiske hovedstad Vladikavkaz mod vest såvel som Ingusjien mod øst.² Dette var det første udbrud af voldelig konflikt i det post-sovjetiske Rusland og det kom i høj grad til at ændre dagsordenen for mit ophold.

Jeg havde et dobbelt-formål med mit feltarbejde, nemlig dels at indsamle informationer til en rapport for Minority Rights Group i London om minoriteter i Nordkaukasus og dels at lave feltarbejde til mit geografi-speciale om hvordan landsbyerne i de nordkaukasiske bjerge kunne overleve bortfaldet af de særlige sovjetiske støtteordninger. Disse bjerglandsbyer udgør et ikonisk element i den nordkaukasiske identitet, men hvordan ville de overvinde den forcerede urbanisering, som bortfaldet af Sovjetunionen har betydet for disse områder?

Jeg havde i 1989 været i Kaukasus for første gang, på et tidspunkt hvor det var svært for udlændinge at få adgang til Nordkaukasus, bortset fra enkelte udvalgte turistdestinationer. Så det blev kun til en halv dag i Sochi i dårligt vejr under en sejlads udenfor sæsonen fra Odessa til Batumi. Mens det blev til to-tre interessante uger i sovjetrepublikkerne i det sydlige Kaukasus. Denne rejse blev udgangspunktet for mere end 30 års interesse for Kaukasus og

¹ Usikkerheden om antallet af flygtninge skyldtes bl.a. at mange ingusjere boede i Prigorodnyj uden at være registrerede.

² Jeg anvender betegnelsen Prigorodnyj om området øst for Vladikavkaz. Den administrative region Prigorodnyj er dobbeltså stor, men den resterende del af den administrative enhed Prigorodnyj ligger vest for Vladikavkaz og var stort set uden ingusjisk befolkning.

arbejde med en række forskellige kaukasiske emner. En af årsagerne var at denne region fremstod stærkt underrepræsenteret i en europæisk eller vestlig sammenhæng. En grænseregion – i Europa eller i Asien? Og samtidig havde regionen historisk spillet en signifikant rolle i 1800-tallets vestlige medier, som fulgte med i Ruslands krige og gradvise kolonisering af Kaukasus-regionen. Også i den russiske litteratur fra især 1800-tallet havde det nordkaukasiske område og de nordkaukasiske bjergfolk spillet en vis rolle, f.eks. i velkendte værker af Aleksander Pusjkin, Mikhail Lermontov og Leo Tolstoj.

Republikkerne Nordossetien og Ingusjien

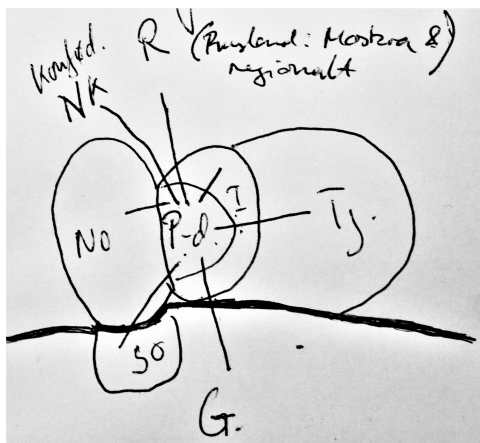
Både osseterne og ingusjerne regnes for indfødte folk i Kaukasus, som en del af de såkaldte kaukasiske bjergfolk. Det ingusjiske sprog er beslægtet med det tjetjenske og tilhører gruppen af nord-østkaukasiske sprog. Ossetisk tilhører en iransk sproggruppe og har ligeledes fandtes i Kaukasus i mange århundreder, muligvis årtusinder. Osseternes regnes for efterkommere af alanerne, hvis storhedstid var dels i middelalderen og dels i de tidlige århundreder af vor tidsregning. Osseterne er overvejende kristne, mens ingusjerne, som de fleste indfødte folk i dag i Nordkaukasus, er muslimer. En del blev dog først for alvor muslimer som en del af den lange modstandskamp mod den russiske kolonisering af området i 1800-tallet. Træk fra fortidige religioner har i begge områder været blandet med praksis af hhv. kristendom og islam. Med hensyn til traditioner, deler de nordkaukasiske folkeslag en række fællestræk, der går mange århundreder tilbage. Det kan inkludere et særligt adfærdskodeks omhandler emner som familiens vigtighed, børneopdragelse, gæstfrihed, respekt for ældre etc. Disse traditioner har stadig udbredt betydning, men er udfordret af den stigende grad af urbanisering.

Ganske som i de nye post-sovjetiske lande, forekom der også en etnisk-kulturel opblomstring i de nordkaukasiske republikker efter 1991, selvom enkelte trends begyndte allerede under den forudgående perestrojka-periode. Der opstod en slags konkurrence om hvem, der var mest kaukasisk og kunne spore sin tilstedeværelse længst tilbage i århundrederne. Information om hidtil hengemte historiske perioder og personer blev nu forsøgt formidlet til en bredere skare og for en del personer rummede dette nye erkendelser om folkeslagets fortid. Identiteten som både kaukasisk og eksempelvis ingusjisk eller ossetisk blev skærpet og aktualiseret, og en række nye publikationer var med til at offentliggøre information om historiske uretfærdigheder, som havde været unævnelige i den sovjetiske periode. Information som hidtil ofte havde

været fortrængt til privatsfæren. Der var ikke tale om helt de samme processer som den officielle nationalisme i de nye stater, men på en del områder alligevel derhenad, med en vis grad af institutionaliseret brug af lokale etnisk-kulturelle traditioner, historie, sprog etc. Rammerne for udfoldelse heraf har dog skiftet siden 1991 og er til evig genforhandling mellem de nordkaukasiske republikker og det føderale center i Moskva.

Den danske forfatter Hans Hauge kommer i sin bog *Nationalismens Spøgelse* bl.a. med fokus på N.F.S. Grundtvig og ny dansk nationalisme fra 1800-tallet, også ind på Ossetien: ”Selv et relativt ukendt land som Ossetien (Nord og Syd) har en Grundtvig. Kosta Khetagurov (1859-1906) skabte i det 19. århundrede ved hjælp af digte og malerier og sprog den ossetiske national-litteratur. Han kaldte landet Alania, og man samlede gamle folkesagn og sagaer og opfandt ideen om, at engang for mange hundrede år siden var Alania et magtigt land, og at osseterne stammer fra Skyterne, men så gik det nedadbakke. Folket sov, indtil Kosta kom og vækkede dem. Derfor har vi i dag Ossetien til stor ærgrelse for Georgierne.” (Hauge, 2009: 63). Hauge vedgår at han kun har en flygtig viden om Ossetien, men pointen er rigtig – Kosta Khetagurov fik hurtigt en central rolle i den post-sovjetiske ossetiske revival. Da Nordossetien i 1996 valgte at tilføje ’-Alania’ til republikkens navn, bygger det bl.a. på Khetagurovs udforskning af ossetisk historie.

Prigorodnyj-distriktet blev i 1944 overført til den autonome Sovjetrepublik Nordossetien efter fordrivelsen af alle ingusjere fra Kaukasus efter stort set grundløse beskyldninger fra Stalin om samarbejde med fjenden, som det også skete for række andre primært muslimske folkeslag i Kaukasus-regionen. Ingusjien havde været en del af den Autonome Socialistiske Republik Tjetjenien-Ingusjien, som nu blev slettet fra alle landkort og opslagsværker. Først under den nye sovjetiske leder Nikita Khrusjtjov blev de i 1957 rehabiliterede og fik lov til at returnere fra det tvungne eksil i Central Asien. Transport og dårlige levevilkår havde medført store dødstal, hvilket ingusjere i lighed med tjetjenere og andre søgte yderligere anerkendelse for efter Sovjetunionens sammenbrud. Tjetjenien-Ingusjien blev genetableret, men nu uden Prigorodnyj-distriktet som forblev i Nordossetien. Et fornyet krav på Prigorodnyj-distriktet var en af hovedårsagerne til skilsmissen fra Tjetjenien, som blev erklæret selvstændigt efter Sovjetunionens fald, hvilket medførte etableringen af republikken Ingusjien. I 1991 vedtog Rusland under præsident Jeltsins ledelse en lov om rehabilitering af de deporterede folkeslag, som i

P-d = Prigorodnyj-distriktet; NO = Nord-ossetien; I = Ingusjien; Tj = Tjetjenien; SO = Sydossetien; G = Georgien; R = Rusland; NK/Konföd. = resten av Nordkaukasus og Konføderationen af Bjergfolk. Denne kortskitse blev brugt til en præsentation af Prigorodnyj-konflikten i København efter min hjemkomst, med det formål at fortælle om hvordan konflikten er forbundet med eller har implikationer for andre områder i Kaukasus og Rusland. (LFH 1992)

princippet ville tilbageføre Prigorodnyj til Ingusjien, men det blev aldrig specificeret hvordan denne lov skulle udmøntes. Til stor frustration i Ingusjien, på mange niveauer. Ydermere var et stort antal flygtninge fra Sydossetien blevet placeret i Prigorodnyj-distriktet gennem 1991-1992, hvilket havde medvirket til at øge spændingsniveauet. Dette var dels en ændring af den eksisterende demografiske balance og dels en ankomst af flygtninge med erfaring fra en voldelig konfliktzone, hvoraf en del havde konkret erfaring med aktiv deltagelse i væbnet konflikt.

Der er ikke helt enighed om forløbet af de indledende faser af konflikten, men hvorom alting er så forekom der en ny og

delvis skjult ophobning af våben blandt ikke-myndighedspersoner på begge sider af konflikten. Der opstod blandt ingusjere en stor skuffelse over centralmagten, som fik enkelte til at tro på at en voldelig løsning. Blandt andet inspireret af diverse minoritetsfolks delvis succesfulde 'frihedskampe' i de kaukasiske nabolande Aserbajdsjan og Georgien. Osseterne beskyldte ingusjere for at angribe Prigorodnyj i et velkoordineret voldeligt angreb. Og ingusjerne beskyldte osseterne for bevidst at fremtvinge en voldelig konfrontation, som de derfor var velforberejdede på at gribe ind i, med fordrivelsen af ingusjere fra Prigorodnyj.

Nordkaukasisk diaspora i Moskva

Jeg begyndte mit feltarbejde med at mødes med forskellige nordkaukasiske nøglepersoner i Moskva, som repræsenterede forskellige organisationer,

tænketanke eller medier.³ Disse blev omtalt som repræsentanter for den nordkaukasiske diaspora i Moskva, hvilket var overraskende for mig, da diaspora normalt er en betegnelse for eksil eller anden form for ophold i udlandet. Måske på grund af Ruslands geografiske størrelse – der er et par tusinde kilometer fra Nordkaukasus til Moskva. Både her og i Nordkaukasus havde Sovjetunionens fald medført en opblomstring af publikationer omhandlende Nordkaukasus og de herboende folkeslag og en række nyetablerede organisationer bidrog hertil. Mine kontakter til disse nøglepersoner i Moskva blev en væsentlig indgang til mit efterfølgende feltarbejde i Nordkaukasus – ikke blot i 1992, men også i de efterfølgende år. Interviews med den nordkaukasiske diaspora i Moskva resulterede også i vigtigt input til MRG-rapporten fra 1994 (Funch Hansen og Krag, 1994).

I forbindelse med kampagner mod kriminalitet og f.eks. folk som boede i Moskva uden opholdstilladelse blev betegnelsen 'person af kaukasisk nationalitet' (litsa kavkazskoj natsional'nosti) brugt vidt og bredt i den russiske offentlighed i 1990'erne. Den anti-kaukasiske stemning i Moskva var et paradoks for mange i den nordkaukasiske diaspora, da det samtidig var blevet muligt for dem, at arbejde for udbredelsen af kendskabet til Nordkaukasus, at publicere og at etablere nye organisationer i Moskva. Personer uden registrering med adresse i Moskva skulle undgå at blive stoppet af politiet, da de risikerede at blive sendt ud af byen. Selv oplevede jeg denne frygt ved flere lejligheder. F.eks. når jeg sammen med en akademisk kontakt på vej til et møde, flere gange måtte krydse over på den anden side af vejen for at undgå politibetjente. 1990'ernes meget antikaukasiske stemning i Rusland, som især blev meget fremherskende da den første krig mod Tjetjenien startede, førte også til betegnelsen kaukasofobi.

Sergej (Soltanbek) Tabolov

Jeg mødte første gang Sergej (Soltanbek) Tabolov i Moskva i november 1992 og han fik på flere måder en stor betydning for mit efterfølgende ophold i det nordlige Kaukasus. Her et par uger efter de voldelige sammenstød deltog en række forskellige repræsentanter fra både Ingusjien og Nordossetien i møder og andre aktiviteter for at påvirke og informere de føderale Russiske myndigheder, politikere og medier i retning af deres forståelse af hvorfor og

³ Bl.a. via en sydossetisk mand fra Lund, som midlertidig var tilknyttet Center for Menneskerettigheder i København.

hvordan de voldelige sammenstød var opstået – og ikke mindst deres krav til indgreb fra statsmagten. Der foregik således et lobby-arbejde blandt diasporaen i Moskva i samarbejde med besøgende repræsentanter fra republikkerne i Nordkaukasus såsom Tabolov.

Tabolov var leder af Det Humanistiske Institut i Nordossetien og introducerede mig til en række forskere på instituttet, hvoraf en del blev vigtige for mit videre arbejde i Nordkaukasus. Tabolov valgte ved adskillige lejligheder at introducere mig som konfliktolog – som regel med et glimt i øjet. Dette var hans ironiske kommentar til den internationale interesse et ellers ukendt område i Nordkaukasus pludselig blev genstand for. Det var samtidig en anerkendelse af, at jeg ikke bare var en vestlig journalist, med en flygtig interesse i Kaukasus, fordi krig og vold nu engang er kriterier for nyhedsformidling.

Tabolov brugte officielt primært sit russificerede fornavn, Sergej, hvilket formodentlig har været en fordel undervejs i hans karriere som leder blandt barndommens pioner-bevægelse og ungdommens komsomol-aktiviteter, som ikke blot bragte ham til Moskva og andre steder i Sovjetunionen, men også udenlands. Han havde som komsomol-repræsentant besøgt Danmark til en konference og endda været på ekskursion til Bornholm. I Vladikavkaz var der dog en del som brugte hans ossetiske fornavn, Soltanbek.

Ekskurs: En felttur til Kurat-dalen

Da Tabolov opdagede, at jeg havde viden om nordkaukasisk historie og demografi, og ønskede at lave feltarbejde til mit geografi-speciale om de nordkaukasiske landsbyer og deres mulige overlevelse eller transformation efter Sovjetunionens fald, aflyste han sine møder en hel dag for at vise mig en kaukasisk bjergdal. Og allerhelst hans egen hjemdal i Dargavs. Som han sagde, så var bjergluften også god for hans astma. Dette kom som en behagelig overraskelse – især efter at jeg havde observeret hans travlhed og de mange møder. At gå en tur sammen med Tabolov gennem centrum af Vladikavkaz kunne tage uendelig lang tid da rigtig mange ønskede at hilse på ham og tale med ham. At tage på ekskursion med chefen viste sig også at have den fordel, at han tog en tolk med, mit russiske var stadig på et ret primitivt niveau. Tolken viste sig at blive en rigtig god og nærmest uundværlig rejse-partner den dag.

Dette viste sig at blive en meget kaukasisk dag, som jeg sent vil glemme.

På grund af kraftigt snefald måtte vi desværre opgive at tage ud til hans elskede Dargavs-dal, men tog i stedet langs Fiagdon-floden til Kurtat-dalen, som er den næste bjergdal mod vest fra Vladikavkaz og som trods den megen sne var relativt tilgængelig. Tabolov boede i Dargavs tæt på sine elskede bjerge. Dargavs er berømt for sin store nekropol, 'de dødes by', som i dag er en af Nordossetiens store turistattraktioner. Vi havde ikke kørt længe i dalen på vej mod de højeste bjerge i syd før Tabolov fik øje på sin nu pensionerede forhenværende kollega, som var ud for at skovle sne. Lynhurtig blev bilen kastet ind til siden på en indkørsel mellem snedriverne og før jeg rigtig opdagede det, havde Tabolov taget en flaske lokal vin, glas og en ossetisk ostetærte frem og placeret dem på bagsmækken. Han var velforberedt. Til at begynde med så eks-kollegaen lidt reserveret ud – måske havde han det som jeg – var det alligevel ikke lidt tidligt på dagen til vindrikning? Men snart var der gang i taler og gensidig ros mellem de to. Der var tydeligvis tale om stor gensidig respekt. Heldigvis var de begge gode talere og Ada, tolken, fik lov til at slippe for at drikke formiddagsvin. Det slap jeg ikke for, men jeg forsøgte at nøjes med at nippe til hvidvinen.

Tabolov i midten med motorhjelm på hans Lada Niva som improviseret serveringsbord. Foto: LFH

Mange af de forhenværende pittoreske landsbyer i de kaukasiske bjerge befandt sig i en affolkningsproces og under forandring til sommerhusbyer, da man på kaukasisk vis som regel beholdt husene i hjemlandsbyen. Landsbyerne havde stadig stor betydning, hvor mange stadig valgte at blive begravet, hvor man ofte deltog i bryllupper, begravelser og 40 dages-mindehøjtideligheder etc. Landsbyer med eksempelvis gamle forsvarstårne og nekropol'er symboliserer ikke blot slægtens, men også i bredere forstand folkets tilhørsforhold til området gennem mange århundreder. Alt dette er især efter Sovjetunionens fald blevet fastslået i nye publikationer og nye lokal-museer.

140

Verkhnij Fiagdon: gamle forsvarstårne i udkanten af byen

Undervejs mødte vi nogle andre personer, som han kendte og det viste sig senere, at han havde fået dem til at arrangere en udendørs frokost lidt senere på dagen.

Ruinlandsbyen Tsimiti på bjergsiden bag Verkhnij Fiagdon, med de velkendte forsvarstårne og en bagvedliggende nekropol, som kan dateres tilbage til Alan-tiden.

Jeg havde håbet at vi kunne komme op til landsbyen Tsimiti, men det havde sneen besværliggjort. I al fald med bil, hvilket Tabolov foretrak. Til gengæld fik vi set den fra adskillige vinkler, da den ligger tydeligt i landskabet på et plateau oven for Verkhnij Fiagdon. Som nævnt har mange at disse bjerg-

landsbyer undergået store forandringer, ikke mindst efter Sovjetunionens fald, hvor også støtteordninger til bjerglandbrug bortfald.

Den stigende udvandring fra de gamle landsbyer i bjergene begyndte allerede under den sovjetiske periode men tog yderlige fart med unionens sammenbrud, hvor mange er flyttet til Vladikavkaz og andre større byer efter uddannelse eller jobs. Parallelt hermed viser andre demografiske trends at de nordkaukasiske republikker siden 1950'erne har oplevet en stigende udvandring af russere og andre såkaldt russisk-talende. Så samtidig med at de indfødte folk i stigende grad forlod de landsbyer, som i vid udstrækning havde fungeret som centrale samfundsstrukturer og identitetsmarkører, blev republikkerne i stigende grad mere 'demografisk indfødte'. En form for demografisk homogenisering, som kom til at spille ind i den etniske revival overalt i Nordkaukasus i den postsovjetiske periode (Funch Hansen, 1994).

Mindesmærke i Verkhnij Fiagdon for deltagere i forsvaret af Kurtat-dalen i Anden Verdenskrig (lidt neden for står en mindesmærke med en buste af Stalin placeret oven på en to meter høj sten). Foto: LFH.

Frokost i det fri i Dzivgis, ved et kapel med overdækket ofringsplads uden for, og med udsigt til en lille version af 'de dødes by' (nekropol) på bjergsiden. Foto: LFH.

Denne frokost trak selvfølgelig ud, så vi nåede ikke at gå op til landsbyen Tsimiti eller at lære Verkhnij Fiagdon bedre at kende inden det blev mørkt. Langt fra første gang i Kaukasus at planer blev fortrængt af langtrukne spisninger med masser af mad, vin og taler. En smuk og solrig dag, hvor solen dog går ret hurtigt ned bag de høje bjerge.

Hjemturen efter mørkets frembrud blev også en speciel oplevelse. Vi kørte fast i en snedrive og fik hjælp af en lokal bus, som havde reb med og kunne trække os fri. Heldigvis blev de lokale busforbindelser op i bjergene betjent af busser på halv længde af de velkendte bybusser – de har en kraftig motor. Senere blev vi stoppet af en færdselsbetjent, de velkendte GAI-betjente, som i de år var kendt for at tjene ekstra ved at tage mod bestikkelse. Tabolov havde drukket en del alkohol og kørte uden sikkerhedsbælte. Men da han fremviste sit ID-kort fra parlamentet fik vi straks lov til at køre videre. Min tolk og jeg var synligt lettede da vi kom hjem til Vladikavkaz uden yderligere uheldige hændelser. (Vi besøgte også en mand som opdrættede hjorte på vejen hjem – en flok pinligt berusede mænd prøvede forgæves at fange et hjortekid inde i laden, inklusiv undertegnede).

Det kaukasiske paradoks

Mødet med Sergej Tabolov blev for mig også et eksempel på den særlige form for maskulinitet, der ofte er blevet knyttet til 'den kaukasiske mand'. Jeg er under feltarbejde stødt på mange forskellige versioner af den kaukasiske mand, men få har været så eksemplariske som Tabolov. I Rusland er den kaukasiske mand bl.a. kendt fra klassiske/ikoniske literære værker, ikke mindst fra 1800-tallet. Der er en del forskellige stereotyper i spil i den russiske offentlighed, som er blevet brugt vidt og bredt efter Sovjetunionens fald. Fra hyldest af den veltalende charmør til fordømmelse af den mafia-kriminelle. I Moskva i begyndelsen af 1990'erne var det ikke svært at finde eksempler på begge disse yderpunkter – man behøvede blot at frekventere kaukasiske restauranter i byen.

I mine noter har jeg beskrevet personen Tabolov som et paradoks. Bl.a. fordi han formåede at være både meget klassiske kaukasiske og samtidig en moderne mand med et internationalt outlook. Tabolov var blandt de 4-5 personer som regnedes for fremtidens leder af republikken, og han var ungdommens favorit. Så han formåede både at være en moderne og en traditionel

osseter, hvilket i disse år præget af etnisk-kulturel genkomst bestemt ikke var en selvfølge.

Vigtigheden i at sprede information om og bevaring af ossetisk kultur og traditioner understregede Tabolov igen og igen, hvilket bl.a. udmøntede sig promovering af forskning af Khetagurovs viden og værker i begyndelsen af 1990'erne. Tabolov var også primus motor i opstarten af et internationalt forsknings- og informations-projekt, Via Alanica, som undersøgte alanernes forbindelser til lande og folkeslag mod øst, vest, nord og syd. Og som satte ossetiske og russiske forskere i kontakt med forskere i en lang række lande. Projektet gik lidt i stå med Tabolovs død, men har siden ført til opfølgende forskningskonferencer, bl.a. i 2013, hvor hans datter var initiativtager.⁴ Tabolovs bestræbelser var med til at fremskaffe og promovere den nødvendige information, der i 1996 førte til at republikkens navn fik tilføjelsen 'Alania' til Nordossetien.

Der findes mange karakteriseringer af Tabolov, som er blevet gentaget mange gange siden hans alt for tidlige bortgang i et biluheld i 1993. Karismatisk, både sjov og alvorlig, dygtig taler, empatisk, inspirerende, tillidsskabende, hjælpsom etc. – og mange af disse træk går tilbage til hans ledelseserfaring og vilje til at gå forrest helt tilbage fra pionertiden og ikke mindst tiden i Komsomol. Han havde en særlig evne til at referere til kontroversielle emner, som andre måske helt undlod at nævne, med et blink i øjet. F.eks. kiggede han ofte på mig og sagde jokende 'uno problema, imperialismus' ('Der er *et* problem, Imperialismen').⁵ Dette var et citat fra hans møde med Fidel Castro i hans tid som komsomolleder tilbage i 1960'erne. Nogle gange i løbet af de følgende dage kiggede vi spontant på hinanden og gentog i fællesskab denne sentens, med eller uden anledning.

Tabolov gav sig ofte tid til at tale med folk på gaden, selv om det betød forsinkelse af møder, hvilket kan ses som et udslag af det berømte kaukasiske høflighedskodeks. Men det kunne nogle gange være hurtigere at tage bilen, selvom der var under 500 meter til næste møde, og en tur i den friske luft kunne være fristende.

I efteråret 1993 deltog jeg i et mindearrangement for Tabolov, som i hans ånd blev afholdt på et galleri i centrum af Vladikavkaz samtidig med åb-

⁴ Både hans datter og søn er politisk aktive i Nordossetien-Alania i dag.

⁵ På et ikke længere helt korrekt spansk, men dog forståeligt.

Monument over Tabolov på 'walk of fame' i Vladikavkaz. Foto: LFH

ningen af en udstilling af en sydossetisk maler. Her holdt kulturministrene fra både Nord- og Sydossetien mindetaler til ære for Tabolov og de understregede begge hans stærke vilje til at støtte og promovere ossetisk kunst og kultur. Der er generelt en stærk mindekultur blandt de nordkaukasiske folk, hvor, som i dette tilfælde, eksempelvis 40-dagen for dødsfaldet blev markeret samtidig med en maleriudstilling.

Som en del af Tabolov's eftermæle findes bl.a. et mindesmærke på 'walk of fame' i Vladikavkaz (se billede). I begge hovedsteder i Nord- og Sydossetien

er gader blevet opkaldt efter ham. Runde eller halvrunde årsdage for hans død eller fødsel er gentagne gange blevet afholdt som officielle arrangementer – senest i 2021. Der er blevet afholdt konferencer, forskningsseminarer etc. i hans navn om emner med nutidig såvel som fortidig relevans.

Afskedsgaven.

Tabolov gav mig en meget symbolsk afskedsgave, igen med et glimt i øjet: han tog en patron fra sin revolver i skrivebordsskuffen og pakkede den ind i en 50-rubel-seddel. Den velkendte grønne rubelseddel var tilbage i Sovjettiden kendt for at kunne åbne lukkede døre og løse en række praktiske problemer – et bestikkelsesredskab som det ofte var

praktisk at have ved hånden. Patronen var et symbol på den udbredte mangel på sikkerhed og den generelle ustabilitet i Nordkaukasus i de tidlige 1990'ere – ikke mindst her i november 1992, hvor alle stadig var chokerede over udbruddet af de voldelige sammenstød i Prigorodnyj-distriktet. Pistolen og patronen var også et eksempel på at mange i disse år havde anskaffet sig våben – også mange som ellers ikke interesserede sig for våben, men havde lært at betjene våben i deres tid som værnepligtige. Personligt lærte jeg undervejs hvordan man adskiller og samler en AK-47 – det verdenskendte Kalasjnikov maskingevær. Jeg har aldrig været soldat eller gået til skydning, men lærte det hurtigt.

Konfliktologi og minoriteter i Nordkaukasus

Når Tabolov valgte at kalde mig for konfliktolog, var det også fordi min interesse for minoriteter ofte var svær at trænge igennem med i Nordkaukasus. For osseterne var jo majoriteten i republikken Nordossetien og ingusjeterne udgjorde forud for konflikten den største minoritetsgruppe, og ingusjere udgjorde majoriteten i naborepublikken Ingusjien.⁶ Nordkaukasus var præget af den særlige arv fra den sovjetiske periode med titular-nationaliteter⁷, hvoraf en del som osseterne i Nordossetien udgjorde majoritetsgrupper, med grænser som ofte var tegnet og senere ændret via beslutninger fra Moskva. Ergo opfattes minoriteter som noget der befinder sig længere nede i hierarkiet end titular-nationaliteter. Der blev arrangeret et møde for mig af organisationen Nasja Ossetia, hvor alle andre etniske grupper var repræsenteret bortset fra ingusjerne.⁸ Mødet blev ledet af en osseter og det stod hurtigt klart, at han forventede loyalitet fra minoriteterne. Repræsentanter for femten forskellige folk tog på skift ordet og bekræftede, at de havde den samme oplevelse af konfliktens forløb som den nordossetiske ledelse, som de gav deres fulde opbakning. (Altså at der var tale om voldelige grupperinger i Ingusjien, som havde fået bred og hemmeligholdt støtte fra grupper tæt på magten i republikken til at planlægge og udføre en voldelig aktion for at få

⁶ At minoriteter i Rusland oftest var brugt om seksuelle eller religiøse grupper, som i mange tilfælde var upopulære, gjorde det ikke nemmere at arbejde med et minoritetsbegreb.

⁷ Selvom Rusland var med i CSCE (senere OSCE), så var forståelsen af minoriteter som kategorier i de internationale dokumenter og institutioner langt fra på plads.

⁸ Brugen af betegnelsen 'nasji' 'vores' i Rusland, som noget der kan både inkludere og ekskludere andre.

Prigorodnyj-distriktet tilbage. Blandt andet motiveret af at Rusland havde vedtaget men ikke implementeret en lov om rehabilitering af deporterede folk. Ifølge den dominerende ingusjiske version havde gentagne provokationer af ingusjere i Prigorodnyj udløst en gradvis øget voldsspiral med det formål at fordrive ingusjerne fra Prigorodnyj. Samt en udbredt bitterhed over at det russiske militær i konfliktens første dage blot så til, mens ossetisk politi og andre væbnede grupper fordrev alle ingusjere fra området.)

Det blev umuligt for mig at tage til Ingusjien fra Vladikavkaz inden jeg skulle tilbage til Moskva og Danmark, så jeg måtte indhente de ingusjiske versioner via møder blandt diasporaen i Moskva. I begyndelsen af konflikten var mange af de føderale aviser i Moskva på osseternes side, men senere skiftede en del over til at støtte ingusjetiske versioner, bl.a. fordi det jo tydeligvis var dem der var endt som tabere af konflikten. Selvom mange i Nordossetien mente, at Moskva naturligt burde støtte dem, dels pga. forhistorien, dels pga. den fælles religion, og dels pga. den ossetiske version af konfliktforløbet. Det blev en udfordring at udrede trådene i forløbet af konflikt – før, under og efter – når jeg blev præsenteret for så forskellige fremstillinger og forståelser. Det føltes som et puslespil hvor både motivet og antallet af brikker var ukendt. Som nyudnævnt konfliktolog fik jeg konkret anskuelsesundervisning i konfliktforståelse i felten i Nordkaukasus. Jeg deltog efterfølgende i kurser og workshops omkring konfliktforståelse og -analyse, både i Danmark og i Rusland. Jeg blev bekendt med begrebet 'terminal loyalitet', hvilket på mange måder var dækkende for mine oplevelser omkring Prigorodnyj-konflikten – og senere i forhold til andre konflikter i Kaukasus. Hvordan grupper efter udbrud af voldsom og dødelig vold samler sig om gruppen og antager en fælles forståelse. Og dermed umiddelbart styrker en fælles identitet.

En anden udfordring i Nordossetien blev det at forklare, at når jeg kom fra Danmark, holdt jeg ikke per automatik med osseterne, fordi de er kristne. Men at jeg aktivt forsøgte at se på konflikten som en neutral outsider. Dette forstod Tabolov dog med det samme og han opfordrede mig til at søge viden hos ingusjerne. Desværre blev mit program i Nordossetien hele tiden forsinket, hvilket har været og til en vis grad stadig er en ofte forekommende udfordring i Kaukasus, så jeg nåede ikke til Ingusjien i 1992. Bl.a. fordi den militære undtagelsestilstand havde gjort det betydelig sværere at rejse fra Vladikavkaz til Ingusjien. Jeg måtte således primært indhente den nødvendige

information blandt den ingusjiske diaspora i Moskva. Under alle omstændigheder er tidsbegrebet mere loose end vi er vant til i Skandinavien.

Brugen af øgenavne og fjendebilleder var et andet karakteristika ved konflikten, som med voldsudbruddet hurtigt kom i brug. For at tillægge den opponerende gruppe en nedsættende betegnelse. I Vladikavkaz blev ingusjerne benævnt som indianere, der havde sneget sig ind i byens forstæder i nattens mulm og mørke for at angribe ossetere og ossetiske nøglepositioner. Underforstået at, ligesom i USA, ville de tabe kampen mod overmagten. En anden analogi som blev brugt i flæng var konflikten mellem Israel og palæstenserne, som man gensidigt kunne identificere sig med. Både med hensyn til styrkeforhold, historisk uretfærdighed, alliance forhold m.v. Når mange medier, både lokalt og føderalt, valgte at anvende diverse fjendebilleder var de med til at fastholde konflikten. Mange aviser og ugeblade var efter Sovjetunionens sammenbrud enten nystartede eller økonomisk pressede. I det miljø var der grobund for nationalistiske og anti-kaukasiske ytringer på mange niveauer. Kaukasofobien fik frit spil i f.eks. Moskva hvor skinheads, fodboldhooligans og andre grupperinger jævnlige overfaldt kaukasere, bl.a. på markeder hvor der blev solgt frugt og grønt fra Kaukasus-regionen.

Både ingusjere og ossetere klagede over mediernes fremstilling af konflikten, både i Rusland og i udlandet. Det var bl.a. dette, der motiverede diaspora personer og grupperinger til at kaste sig ind i et lobbyarbejde for at modarbejde det, som de opfattede som manipulerede eller ensidige medie-fremstillinger. Det kom som en overraskelse for mig, at se hvor aktive diverse aktører i det nordkaukasiske diaspora-miljø var i dette lobbyarbejde. Tabolov var af samme årsager blevet involveret i den sydossetiske sag i krigen fra 1991-1992, da han mente, at sydossetiske fremstillinger havde svært ved at blive synlige, mens georgiske og russiske fremstillinger dominerede mediebilledet. Han besøgte Sydossetien ugentligt og oprettede et informations-agentur til at formidle sydossetiske fremstillinger af krigen og dens forløb. Hans kone blev som journalist leder af dette arbejde.

Referencer

- Hansen, Lars Funch & Krag, Helen Liesl. (1994). *The North Caucasus. Minorities at a Crossroads*. London: Minority Rights Group International.
- Hansen, Lars Funch (1994): Befolkningsproblemer i Nordkaukasus. *Geografisk Orientering* Nr. 4.
- Hauge, Hans. (2009). *Nationalismes Spøgelse*. Hovedland.

Kort om forfatteren

Lars Funch Hansen

Lars Funch Hansen er cand.scient. i geografi og kommunikation fra Roskilde Universitetscenter (RUC). Tildelt PhD-grad ved Københavns Universitet i 2014 for afhandlingen *The Circassian Revival: A Quest for Recognition*.

Han har været programkoordinator i *Dansk Flygtningehjælp* og arbejdet for UNHCR, OSCE og *Minority Rights Group International* som specialist i nordkaukasiske forhold. Lars Funch Hansen har undervist på Caucasus Studies, Malmö University. Medlem af bestyrelsen for *Dansk Selskab for Kaukasusforskning*.

Mange ophold i Rusland, incl. 5 længerevarende ophold og feltarbejde i Nordkaukasus, og kortere ophold i Sydkaukasus.

Udvalgte værker

Hansen, Lars Funch & Krag, Helen Liesl. (1994). *The North Caucasus. Minorities at a Crossroads*. London: Minority Rights Group International.

Hansen, Lars Funch. (1994). Befolkningsproblemer i Nordkaukasus. *Geografisk Orientering* nr. 4. <https://web.archive.org/web/20051231202247/http://kaukasus.dk/publikation25.htm>

Hansen, Lars Funch. (1998). Nordkaukasus: En regional institutionaliseringsproces (ikke-publiceret geografi-specialrapport), *Roskilde Universitetscenter*.

Hansen, Lars Funch. (1998). Cultural Boundaries and Identity Building in the North Caucasus. In: Ole Høiris & Sefa M. Yurukel (eds.) *Contrasts and Solutions in the Caucasus*, Århus: Århus Universitetsforlag.

Hansen, Lars Funch & Krag, Helen Liesl. (1998) *The Conflict in the Prigorodny District*, Geneva; Geneva: UNHCR.

Hansen, Lars Funch. (1999). Summary of Discussions during the Conference, In: Tom Trier og Lars Funch Hansen eds., *Conflict and Forced Displacement in the Caucasus*, København: Dansk Flygtningehjælp. <https://web.archive.org/web/20051216175641/http://www.caucasus.dk/publication6.htm>

Hansen, Lars Funch. (1999). *The Meskhetian Turks*, Geneva: UNHCR.

Hansen, Lars Funch. (1999). *Den internationale humanitære indsats i Kaukasus*, København: Dansk Flygtningehjælp.

- Hansen, Lars Funch & Krag, Helen Liesl. (2002). *Nordkaukasus: Folk og politik i en europæisk grænseregion*. København: Museum Tusculanums Forlag.
- Hansen, Lars Funch. (2013). Sochi as a Site of Circassian Long-Distance Memorialisation. In: Petersson, Bo & Karina Vamling (eds.). *The Sochi Predicament: Contexts, Characteristics and Challenges of the Olympic Winter Games in 2014*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 95-123.
- Hansen, Lars Funch (2014). *The Circassian Revival: A Quest for Recognition: Mediated transnational mobilisation and memorialisation among a geographically dispersed people from the Caucasus*. Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet. Diss.
- Hansen, Lars Funch. (2017). Local Circassian reactions to the 2014 Sochi Olympic Winter Games. *Sport in Society*, Vol. 20.
- Hansen, Lars Funch (2021). Russification and resistance. Renewed pressure on Circassian identity and new forms of local and transnational resistance in the North Caucasus. In : Berglund, Christofer, Katrine Gotfredsen, Jean Hudson and Bo Petersson (eds.). *Language and Society in the Caucasus. Understanding the past, navigating the present*. Festschrift for Karina Vamling. Lund: Universus Academic Press, 167-189.

Hur jag intog det nordkaukasiska fästet Majkop

Karina Vamling

Jag har många gånger fått frågan hur det kom sig att jag började intressera mig för Kaukasus och kaukasiska språk. Det var inte kontakterna med de gästvänliga och varma människorna i Kaukasus eller den exotiska naturen och fascinerande historien och kulturen, utan det var en specifik bok som ledde mig in på det kaukasiska spåret. Det var under en doktorandkurs i språktypologi i början av 80-talet som jag råkade komma över en gammal beskrivning av adygeiska¹ när jag botaniserade bland äldre grammatikor på Lunds universitetsbibliotek – *Grammatik för adygeiska språket* (på ryska, 1941) av Nikolaj Jakovlev och Daur Ashkhamaf. Adygeiska var det mest komplexa språk jag hade träffat på och det blev en utmaning att försöka förstå hur det här språket var uppbyggt. Jag blev oerhört fascinerad av hur man med ett enda ord, ett enda verb, kunde uttrycka motsvarande en hel sats (t ex verbformen *w-a-f-je-s-tə-gh* som kan översättas som 'jag gav dig till honom för deras skull', där inte bara subjektet utan flera objekt markeras i samma form). Detta är något som är vanligt i kaukasiska språk – men inte förekommer i indo-europeiska språk – och för en språkvetare var detta ett spännande fält.

Det skulle dock visa sig omöjligt för mig att fortsätta med forskningen kring adygeiska vid den här tidpunkten. Det tog mig två och ett halvt år av försök att erhålla tillstånd att få göra fältarbete i Majkop – och slutligen lyckades det i februari 1988. Majkop är huvudstad i det dåvarande Adygeiska autonoma området² i Nordkaukasus i Ryska federationen. Språket adygeiska (västtjerkessiska) talades av cirka 125.000 enligt folkräkningen 1989, huvudsakligen i just Adygeiska autonoma området.

¹ Jakovlev, N. & D. Ashkhamaf. 1941. *Grammatika adygejskogo literaturnogo jazyka*. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR.

² Sedan 1992 Adygeiska republiken.

Vägen till Majkop

Mina försök att utverka ett tillstånd att få besöka Majkop och göra fältarbete där började i Sverige 1986, men de byråkratiska och administrativa irrgångarna genom Sovjetunionens utbildningsministerium var ogenomträngliga för den svenska motparten Svenska Institutet, som förfogade över ett antal utbytesstipendier mellan Sverige och Sovjetunionen.

Min förhoppning var att bli tilldelad ett av dessa utbytesstipendier, vilket jag också blev 1987/1988, men med Tbilisiuniversitetet som bas och Sovjetunionens utbildningsministerium som huvudman. Senare, under min forskningsvistelse i Georgien, fortsatte jag mina ansträngningar för att få till stånd ett besök i Majkop, nu inifrån Sovjetunionen. Tbilisiuniversitetet och i synnerhet Chikobavainstitutet³ för språkvetenskap vid Georgiska vetenskapsakademien hade mycket goda relationer med forskare vid universiteten i Nordkaukasus. Professor Zeinab Kerasheva, som jag ville ha som kontaktperson och handledare i Majkop, var just en sådan person.

Rörligheten för utlänningar inom Sovjetunionen var mycket begränsad. Det var bara tillåtet att röra sig ett par mil utanför vistelseorten utan särskilt tillstånd och visum. För varje resa, kort som lång, krävdes inbjudan eller skriftligt underlag/motivering och anhållan, som inlämnades till internationella avdelningen på universitetet, för vidare utredning och godkännande. Därefter kunde visum utfärdas till orten i fråga. När stipendietiden i Tbilisi var nästan slut kom äntligen ett positivt beslut angående min forskningsresa till Majkop. Kanske utgick man ifrån att jag hade gett upp och inte skulle sätta planerna i verket på grund av att tiden var så knapp, men jag kom iväg i alla fall.

Начальнику отдела научных
виз и документов
Института
Г. З. Кербашев

исходя из справки-анкеты из Тбилиси
Карина Валентиновна на ее имени в
Майкопе или в окрестностях (сметается с 21-го февраля).

По программе Минбура СССР ¹⁹⁸⁷ ~~предназначен~~
Карина Валентиновна из Тбилиси ~~предназначен~~
исходя из Майкопа, Моздок, Моздок.
Валентина Карина имеет диссертацию на
тему "Продуктивные аспекты в развет-
вленной структуре зрения".

Цель поездки - исследование этих
используемых в северо-кавказских странах,
его исследованию для ее диссертационной
работы.

В Майкопе для консультации по
диссертационной работе ~~предназначен~~
консультант проф. Кербашев. ~~Зав. каф. археологии~~
исследования, зав. каф. археологии
Зав. и литература Архейского
научно-исследовательского института.

Utkastet till motiveringen för min
resa, adresserad till chefen för
internationella avdelningen,
kamrat Zjvania.

³ Namnformerna Chikobava, Kerasheva, Ashkhamaf och Kumakhov förekommer i internationella publikationer och väljs därför här framför de svenska formerna Tjikobava, Kerasjeva, Asjchamaf och Kumachov.

Mötet

Adygeiska autonoma området hade inte någon egen flygplats, så jag landade i närbelägna Krasnodar, huvudstaden i Krasnodarregionen. Jag blev välkommen med blommor vid ankomsten och sedan körd i institutets vita bil av märket Volga till Majkop och hotellet.

När jag morgonen därpå blev hämtad av personer som skulle följa mig från hotellet till institutet, fick jag min första praktiska erfarenhet av de traditionella tjerkesiska umgängesreglerna. Medan vi gick mot institutet bytte personerna som följde mig sida flera gånger. När tjerkeser promenerar finns det invecklade regler för vem som skall gå till höger, vänster, i mitten eller före/efter i förhållande till andra i sällskapet. Ordningen avgörs om det är män eller kvinnor som promenerar tillsammans, om det är en blandad grupp, vem som är yngre eller äldre, om det är ett gift par. Jag hade läst om detta tidigare, men förväntade mig inte att det fortfarande praktiserades och inte i relation till utlänningar.

Ännu mer förvånad blev jag av mottagandet på institutionen. Institutionen bestod huvudsakligen av ett enda, ganska stort rum med skrivbord längs alla fyra väggarna. På väggen över ett stort bokskåp hängde ett porträtt av en av författarna till den ovan omtalade boken som jag fann på Lunds universitetsbibliotek, Daur Ashkhamaf. Så snart jag steg in i rummet reste sig alla och förblev stående, yngre som äldre, tills jag hade satt mig. Detta upprepades varje gång när jag kom in på institutionen. Detta var givetvis ett sätt att hälsa, en artighetsbetygelse mot mig som gäst enligt tjerkesiska umgängesseder, trots att jag var betydligt yngre än många av medarbetarna.

*På institutionen blickar porträttet av Daur Ashkhamaf ned på medarbetarna.
Foto: KV*

I Majkop fanns en högre läroanstalt, Pedagogiska institutet, där man bl.a. utbildade lärare i adygeiska språket och litteraturen. Det var vid detta institut som jag var gästforskare. Forskning med lokal anknytning bedrevs även vid Adygeiska forskningsinstitutet för ekonomi, historia, litteratur och språk i Majkop.

Adygeiska och den nordvästkaukasiska kontexten

Adygeiska bildar tillsammans med kabardinska, abazinska och abchaziska de nordvästkaukasiska språken. Adygeiska (västtjerkessiska) och kabardinska (östtjerkessiska) är nära besläktade och inbördes begripliga och kallas tjerkessiska med en gemensam benämning. Det numera utdöda språket ulychiska tillhör även de nordvästkaukasiska språken. När man studerar en karta som visar språk och etniska grupper i regionen syns de nordvästkaukasiska språken (Kumakhov & Vamling 2009) som mindre öar i det omgivande huvudsakligen rysktalande området av kosacker och "vanliga" ryssar.

Talare av väst- och östtjerkessiska i (1) Adygeiska republiken, (2) Karatjai-Tjerkessien och (3) Kabardino-Balkarien. Källa: Kumakhov & Vamling (2009: 16)

En motsvarande karta som återger etniska förhållanden för cirka 170-180 år sedan skulle ha visat en helt annan situation. Tjerkesserna hade då fortfarande kontrollen över större delen av nordvästra Kaukasus, både norr om Kaukasusbergen och längs Svartahavskusten. Den slutliga ryska segern över de nordvästkaukasiska stammarna var slaget 1864 på Krasnaja Poljana utanför Sotji (på platsen där Olympiska vinterspelen hölls exakt 150 år

senare). Efter nederlaget drevs större delen av nordvästkaukasierna i exil till Osmanska riket och kosacker och andra ryska kolonisationsstyrkor tog de tjerkesiska områdena i besittning (Vamling 1999).

Det finns långt fler tjerkeser utanför f.d. Sovjetunionen än i Kaukasus. Det förekommer olika siffror, men bara i Turkiet beräknas det finnas mellan 1-4 miljoner tjerkeser (Jaimoukha, 2001: 102). Ättlingar till tjerkeserna som drevs i exil under 1800-talets senare hälft finns numera främst i Turkiet, Jordanien, Israel, Syrien och USA och här finns fortfarande talare av olika nordkaukasiska språk.

Professor Zeinab Kerasheva

Under min vistelse i Majkop blev det många möten och konsultationer med professor Zeinab Kerasheva, en lågmäld, svartklädd liten dam. Hon gav mig sin senaste bok (Kerasheva 1984), som delvis behandlade samma kategorier i tjerkesiska (adygeiska och kabardinska) som jag arbetade med i georgiska. Hon tillhörde den akademiska tradition som formats kring professor Arnold Chikobava i Tbilisi och hade liksom flera andra unga nordkaukasiska språkforskare skrivit sin avhandling och disputerat vid Tbilisiuniversitetet. Hennes arbete utmynnade senare i en adygeisk grammatik gemensamt med min lärare, professor Giorgi Rogava i Tbilisi (Rogava & Kerasheva, 1966). Detta samarbete var en del i en akademisk gemenskap mellan forskare och institutioner i Georgien och kolleger och forskningsinstitutioner i Nordkaukasus, något som fortfarande spelar stor roll trots politiska hinder inom många områden.

Zeinab Kerasheva talade inte mycket om den politiska situationen med mig och inte heller om den tragiska tjerkesiska historien. Intrycket var att många tjerkeser inte visste så mycket om denna del av historien; det var inte något man kunde tala öppet om och kontaktvägarna till tjerkeserna i emigrationen var helt stängda. Jag fick dock en nyutkommen bok av henne, som kommit ut i en begränsad upplaga och som jag förstod var mycket värdefull för henne: *Sidor ur historien* av V.M. Atalikov, om tidiga beskrivningar av Nordkaukasus i utländska källor.

Adygeiska autonoma områdets status

Medan det i unionsrepublikerna söder om Kaukasusbergen pågick en allt mer intensiv diskussion kring ökad självständighet från det sovjetiska centralstyret, fanns även en rörelse i Adygeiska autonoma området med betydligt blygsammare målsättning. Zeinab Kerasheva berättade om initiativ och de ansträngningar som gjordes – inom de sovjetiska politiska och administrativa organens ram – för att åstadkomma en förändring av Adygeiska autonoma områdets status. Adygeiska området lydde administrativt in under Krasnodarskij kraj (Krasnodarregionen). Nu verkade man för ett utträde ur Krasnodarskij kraj och mer självständig status som autonom republik inom Ryska federationen. En drivande faktor i den här rörelsen var att man hoppades kunna stärka ställningen för den adygeiska kulturen. Exempelvis var förhoppningen att kunna ge undervisningen i adygeiska ett större utrymme i skolan om det skedde inom ramen för en autonom republik.

Båda dessa mål uppnåddes innan Sovjetunionens sönderfall: Adygeiska områdets utträde ur Krasnodarskij kraj godkändes i december 1990 och i juli 1991 godkände Ryska federationens Högsta sovjet det tidigare autonoma området som Socialistiska sovjetrepubliken Adygeja inom RF.

Adygeiska kulturens och språkets status och situation

Ny lärobok i adygeiska (1986)

genomgått flera skriftreformer. Den skrift som används nu utarbetades på basis av det ryska alfabetet och ersatte 1938 en skrift baserad på det latinska

Zeinab Kerasheva var engagerad i ett stort läroboksprojekt och dessutom en av författarna. Jag fick även denna serie med nyutkomna läroböcker i adygeiska språket för olika stadier inom grundskolan. I de adygeiska skolorna undervisas i adygeiska språket och litteraturen, medan undervisningen i andra ämnen sker på ryska. Illustrationen är hämtad ur läroboken för årskurs 7-8 (Daurov, Kerasheva, Shaov 1986).

Som framgår här skrivs adygeiska med det kyrilliska alfabetet. Språket har

Arbete på hotellet i Majkop. Prof. Zeinab Kerasheva (t.h.). Foto: KV

alfabetet. Tidigare användes i mindre omfattning den arabiska skriften. Övriga nordvästkaukasiska språk skrivs numera också med kyrilliska bokstäver, men det finns skillnader i hur vissa ljud återges i de olika språkens stavningsprinciper. Den kyrilliska skriften är ganska dåligt anpassad till de nordvästkaukasiska språ-

ken. I många fall används tre-fyra bokstäver för att återge ett ljud, t ex *кхъ*, *кхъу*, *нIу*, *кIу* (Vamling 1999). Det har därför varit återkommande diskussioner om att återinföra det latinska alfabetet (med kompletterande diakritiska tecken).

Det adygeiska skriftspråket utgår ifrån temirgojdialekten, men de dialektala skillnaderna är ganska stora. Här fick jag med professor Kerashevas

Hotellrummet var arbetsrum under vistelsen i Majkop

hjälp möjlighet att arbeta med studenter som hade olika dialektbakgrund, bl a abadzach, bzjeduch och sjapsug, och göra inspelningar med dem.

En annan uppgift som jag arbetade med var att sammanställa en kortfattad grammatisk beskrivning av adygeiska som skulle ingå i boken *Världens språk – en typologisk och geografisk översikt*. Zeinab Kerasheva och de andra medarbetarna på institutionen konsulterade mig i detta.

Det var en grupp på fem-sex medarbetare från institutet som kom till mig och arbetade på hotellet, och däribland Zeinab Kerasheva. Under en av de här sessionerna var det en detalj som särskilt fastnade i mitt minne, något som refererade till de traditionella tjerkessiska umgängesformerna.

En av de yngre kvinnorna berättade om något som hennes man hade gjort. Det som förvånade mig var reaktionen på detta från en av kollegerna i gruppen. Hon påpekade senare att det var anmärkningsvärt att en yngre kvinna hade dristat sig till att nämna sin man vid förnamn i professor Kerashevas närvaro.

Ett annat exempel på hur äldre traditioner levde kvar var hur en kollega berättade om en incident där en yngre kvinnlig släkting blivit utsatt för brudrov, inte som en del av en bröllopsritual utan snarare som en kidnappning (och när flickan hade tvingats leva med en person hade hon inte någon utsikt att bli gift med någon annan). Det var tydligt att de traditionella sociala mönstren fortfarande var en realitet, trots decennier av sovjetisk fostran.

Språkets status

Adygeerna är titulärnation i Adygeja, men utgör en minoritet i republiken. Vid den sista sovjetiska folkräkningen (1989) utgjorde adygeerna endast 22% av befolkningen, medan ryssarna svarade för 68%. Mot denna bakgrund är lätt att se de svårigheter som adyge-

Med Zeinab Kerasheva och journalisten Rita utanför Adygeiska avdelningen för radio och television.

iska språket har för att utvecklas och bevaras. Särskilt svag är ställningen i Majkop och andra städer, där ryska dominerar stort, medan adygeiska har ett starkare fäste på landsbygden.

En symbolisk närvaro finns för adygeiska i en del officiella sammanhang, som här (ovan) med parallella skyltar på ryska och adygeiska vid ingången till Adygeiska avdelningen för radio och television. Vid den här tiden hade lokalradion dagliga sändningar på både adygeiska och ryska, varav betydligt kortare sändningstid på adygeiska.

Det kom ut några dagliga tidningar på adygeiska – ovan t.v. *Socialisticheske Adygei* – liksom en skönlitterär tidskrift och en del andra publika-

*Adygeiska dramatiska teaterns skådespelartrupp.
Uppsättningar på både adygeiska och ryska*

tioner. Vid Adygeiska Dramatiska Pusjkin-teatern framträdde en skådespelartrupp med repertoar av uppsättningar på både adygeiska och ryska.

Fortsättning följde

Forskningsvistelsen i Majkop var kort, bara två veckor, och jag insåg att jag måste ändra strategi för att kunna fortsätta arbetet med de nordvästkaukasiska språken. Det hade tagit mig två och ett halvt år att få tillstånd att komma till

Majkop. Naltjik, huvudstaden i den östtjerkessiska autonoma republiken Kabardino-Balkarien var inte öppen för utlänningar av säkerhetsskäl.

I London 1990 anordnade sällskapet *Societas Caucasologica Europaea* konferensen IV Caucasian Colloquium. Detta var ett betydelsefullt möte som samlade många av de kaukasologer som var verksamma på olika håll i Europa och USA vid den här tiden.

Från vänster: Besarion Jorbenadze, Maia Machavariani, Guram Topuria, Shukia Apridonidze, Vladimir Kikilashvili, Asker Gadagatl, Zeinab Kerasheva, Zurab Sarjveladze och Karina Vamling.

Det hade lyckats de engelska organisatörerna George Hewitt och Donald Rayfield vid School of Oriental and African Studies (SOAS) att även bjuda in flera sovjetiska forskare, däribland Zeinab Kerasheva och Asker Gadagatl från Majkop, Besarion Jorbenadze, Maia Machavariani, Guram Topuria och flera andra från Tbilisi och Moskva. De politiska spänningarna och begynnande konflikterna i olika delar av Kaukasus satte dock sitt avtryck i den akademiska atmosfären under konferensen och särskilt märkbart blev de georgisk-abchasiska spänningarna under konferensens sista session med föredrag av bl.a. Vladislav Ardzinba (senare president i utbrytarrepubliken Abchazien).

För egen del blev kontakten med två andra forskare som bjudits in till konferensen av stor betydelse för mitt fortsatta arbete: paret Zara Kumakhova

och Mukhadin Kumakhov. När Sovjetunionen nu delvis hade öppnat upp var min plan att i stället för att själv försöka ta mig till Nordkaukasus för längre forskningsvistelser, ordna samarbeten med forskare från Kaukasusregionen och förlägga mycket av arbetet till Sverige. Jag konsulterade Mukhadin Kumakhov om detta och hur man skulle kunna gå till väga. Mycket oväntat och glädjande för mig uttryckte han intresse för att själv inleda ett sådant samarbete. Professor Kumakhov var en av de främsta specialisterna på nordvästkaukasiska språk, verksam vid Institutet för språkvetenskap vid Sovjetunionens vetenskapsakademi i Moskva och själv talare av kabardinska (östtjerkessiska) från Naltjik (även han hade doktorerat i Tbilisi och tillhörde Chikobavaskolan). Professor Zara Kumakhova var verksam vid samma institution i Moskva och är ursprungligen från Majkop och talare av adygeiska (västtjerkessiska). Detta blev början på ett nära tjugoårigt samarbete, tack vare fortsatt stöd från Svenska institutet och Kungl. Svenska Akademien (Vamling 2018). Vårt samarbete resulterade i tre monografier (Kumakhov & Vamling 1998; 2006; 2009) och ett antal artiklar om både väst- och östtjerkessiska.

Litteratur

- Atalikov, V.M. (1987). *Stranitsy istorii* [=Sidor ur historien]. Nal'čik: El'brus.
- Daurov, Kh.B., Kerasheva, Z.I och A.A. Shaov. (1986). *Adygejskij jazyk dlja 7-8 klassov* (på adygeiska). Majkop: Adygejskoe otdelenie Krasnodarskogo knižnogo izd-va.
- Jaimoukha, Amjad. (2001). *The Circassians. A handbook*. Richmond: Curzon Press.
- Jakovlev, N. & D. Ashkhamaf. (1941). *Grammatika adygejskogo literaturnogo jazyka* [=Grammar of the standard Adyghe language (in Russian)]. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Kerasheva, Z.I. (1984). *Predloženija s finitnymi i infinitnymi glagolami v adygschix jazykax* [=Sentences with finite and nonfinite verbs in the Circassian languages (in Russian)]. Tbilisi: Mecniereba.
- Kumakhov, M. & K. Vamling, (2009). *Circassian Clause Structure*. Caucasus Studies 1. School of International Migration and Ethnic Relations, Malmö University.
- Kumakhov, M. & K. Vamling. (2006). *Ergativnost' v čerkesschix jazykax* [=Circassian clause structure (in Russian)], School of International Migration and Ethnic Relations, Malmö University.
- Kumakhov, M. & K. Vamling. (1998). *Dopolnitel'nye konstrukcii v kabardinskom jazyke* [=Complementation in Kabardian (in Russian)], Department of Linguistics, University of Lund.
- Rogava, G.V. och Z.I. Kerasheva. (1966). *Grammatika adygejskogo jazyka*. Krasnodar & Majkop: Krasnodarskoe knižn. Izd.

- Vamling, K. (1999). *Tjerkesserna – splittring och återförening*, Department of Linguistics, Lund University. Ms. https://www.academia.edu/1294274/Tjerkesserna_splittring_och_%C3%A5ter%C3%B6rening_The_Circassians_disunion_and_reunion_in_Swedish_
- Vamling, K. (2018). ‘O zarubežnoj dejatel’nosti professora M.A. Kumaxova’ [=On Professor M.A. Kumakhov’s work abroad (in Russian)] in: Xeževa, M.R. (ed), *Muxadin Abubekirovič Kumaxov*. Series ‘Materialy k bibliografii učenyx IGI KBNC RAN’. Nal’čik: Izd. otdel IGI KBNC RAN, 91-94.
- Vamling, K. ‘Adygeiska’. I: *Världens språk – en typologisk och geografisk översikt*, redigerad av K. Vamling och Jan-Olof Svantesson. Institutionen för lingvistik, Lunds universitet. Kompendium.

Kort om författaren och Valda arbeten för Karina Vamling, se hennes andra artikel i den här volymen “Fyra år som förändrade Georgiens identitet”.